

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA
BİLİM DALI

**MUHAMMED B. ABDİLVEHHÂB'IN TASAVVUF
ANLAYIŞI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Mehmet KUBAT

HAZIRLAYAN
Fatma AKSOY

MALATYA 2019

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

MUHAMMED B. ABDİLVEHHÂB'IN TASAVVUF ANLAYIŞI
(Yüksek Lisans Tezi)

DANIŞMAN

Prof. Dr. Mehmet KUBAT

HAZIRLAYAN

Fatma AKSOY

Malatya, 2019

KABUL VE ONAY

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

Fatma AKSOY tarafından hazırlanan “Muhammed b. Abdulvehhâb’ın Tasavvuf Anlayışı” adındaki çalışma 28.08.2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda jürilerimiz tarafından Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı’nda **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak oybirliği / oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

Jüri Üyelerinin Unvanı Adı Soyadı

1. Prof. Dr. Mehmet KUBAT (Danışman)
2. Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Alimoğlu SÜRMELE
3. Dr. Öğr. Üyesi Mustafa BOZKURT

İmzası

İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun..... tarih ve.....sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Mehmet KUBAT

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ONUR SÖZÜ

Prof. Dr. Mehmet KUBAT danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım MUHAMMED B. ABDİLVEHHÂB'IN TASAVVUF ANLAYIŞI adlı bu çalışmanın bilimsel ahlâk ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün eserleri hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Fatma AKSOY

ÖNSÖZ

İslâm tarihi boyunca birçok akım, karşılaşılan sorunlardan kurtulmanın yegâne yolu olarak öze dönüşü şart koşmuş, bunun için ilk dönem uygulamalarına yeniden dönüşü esas almış, bu bağlamda dinin Hz. Peygamber devrindeki şekliyle yaşanılması gerektiğini savunmuştur. Bu akımlardan biri de Arap Yarımadasının Necid bölgesinde ortaya çıkan ve öncülüğünü 1702-1792 yılları arasında yaşamış olan Muhammed b. Abdilvehhâb'ın yaptığı Vehhâbîlik'tir.

İlk tahsilini babasından almış olan İbn Abdilvehhâb, İslâm coğrafyasının muhtelif merkezlerine ilmî seyahatlerde bulunmuştur. Bu süreçte gezip gördüğü bölgelerde inanç ve ibâdet alanındaki yozlaşmalar ile geniş halk kesimlerinin bid'at ve hurafelere bulaşması dikkatinden kaçmamıştır. Zira insanların cami, türbe ve mezar ziyaretlerindeki aşırılıkları; farklı bölgelerde bulunan ağaç, taş ve mağaralara kutsallık atfetme gibi İslâmî öğretiye aykırı eylemleri, onu ıslah konusunda harekete geçiren belli başlı hususlardır. Geniş halk kesimlerinin bulaştığı hurafeleri düzeltme konusunda gösterdiği çabalar, Muhammed b. Abdilvehhâb'intevhid ve bid'at kavramlarını incelemesinin ve bu kavramları düşüncesinin merkezine yerleştirmesinin temel nedenidir.

Muhammed b. Abdilvehhâb, halkın inanç ve ibâdetinde düştüğü bütün bid'at ve hurafeleri ve hayatın hemen her alanında meydana gelen bozulmaları ıslah edebilmek adına ortaya çıktığını iddia eden bir hareket adamıdır. Ancak onun bu iddiasına karşı çıkan ve Vehhâbîliği İslâm karşıtı egemen güçlerin bir projesi olarak sunan birçok fikir adamı da bulunmaktadır. Bizler de bu araştırmamızda fikirleri ve kurucu babası olduğu Vehhâbîlik hareketi üzerinde birçok spekülasyonun yapıldığı önemli tarihsel şahsiyetlerden biri olan Muhammed b. Abdilvehhâb'ıntasavvuf anlayışını araştırma konusu yaptık.

Çalışmamız giriş, üç bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır.

Giriş bölümünde konunun amacı, önemi, kapsamı, yöntemi ve kaynakları hakkında bilgi verdikten sonra, Muhammed b. Abdilvehhâb'ın düşünce yapısını daha

iyi analiz edebilmek için Necid bölgesinin coğrafi, ekonomik ve sosyo-kültürel yapısına değindik.

Birinci Bölüm'de Muhammed b. Abdilvehhâb'ın hayatı, ilmî faaliyetleri ve eserleri hakkında genel bilgiler aktardık.

İkinci Bölüm'de Vehhâbilik hareketinin teşekkül ettiği dönemde bölgenin tarihî, siyasî ve dinî yapısı, Vehhâbilik hareketinin ortaya çıkışı esnasında tasavvuf ve tarikatların genel durumu ve Vehhâbilik hareketinin ortaya çıkışı hakkında genel bilgiler verdik.

Çalışmamızın ana mihrini oluşturan *Üçüncü Bölüm*'de ise Muhammed b. Abdilvehhâb'ın tasavvufa bakışını tevessül, şefaât, râbîta ve tarikat gibi belli başlı kavramlardan hareketle ortaya koymaya çalıştık.

Muhammed b. Abdilvehhâb'ın tasavvuf anlayışına dair yaptığımız bu çalışmada ulaştığımız neticeleri *Sonuç* kısmında aktardık.

Bu çalışmayı hazırlama sürecinde benden yardımlarını esirgemeyip her zaman destek veren değerli danışmanım Prof. Dr. Mehmet KUBAT hocama, her türlü maddî ve manevî desteklerini esirgemeyen aileme, dostlarıma ve her anlamda bana kolaylık sağlayan değerli okul idarecilerime teşekkürü bir borç bilirim.

Fatma AKSOY

Malatya, 2019

ÖZET

MUHAMMED B. ABDİLVEHHÂB'IN TASAVVUF ANLAYIŞI

Muhammed b. Abdilvehhâb Necid bölgesinin Uyeyne şehrinde dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini kadı olan babasından aldıktan sonra başta Abdullah b. İbrahim b. Seyf en-Necdî ve Muhammed Hayatu's-Sindî olmak üzere Medineli birçok hocadan dinî dersler almıştır. Mekke, Basra, Bağdat, Hemedan ve İsfahan gibi şehirlere ilmî yolculuklar yapmıştır. O, Hicaz ve diğer İslâm beldelerine yaptığı seyahatler esnasında karşılaştığı bid'at ve hurafeye bulanmış inanç ve dinî uygulamalarla İslâm'ın tevhit anlayışında bir takım sapmalar olduğunu fark etmiştir. İbn Abdilvehhâb bundan sonraki ceht ve gayretini bid'at olarak nitelendirdiği bu uygulamalarla mücadele etmeye yöneltmiştir. Bu mücadelesi esnasında birçok zorluk ve şiddetli bir muhalefetle karşılaşmıştır. Ancak Muhammed b. Abdilvehhâb 1744 tarihinde Muhammed b. Suud ile aralarında imzalanan anlaşma neticesinde dinî himayeye kavuşmuş ve bu sayede fikirlerini daha kapsamlı bir şekilde yayma imkânı bulmuştur. Bu aşamadan sonra siyâsî bir hüviyet de kazanan bu hareket "Vehhâbilik" adını almıştır. Muhammed b. Abdilvehhâb'ın hayatı boyunca en çok mücadele ettiği kesim, bid'at ve hurafeye bulanmış inanç ve dinî uygulamaları benimsemiş olmaları nedeniyle tarîkat erbabı olmuştur. Nitekim Necid halkının ölümlere kutsiyet atfetmeleri ve kabirdeki insanlara adaklar adamaları gibi tevhitten sapma olarak nitelenen ve bir takım şirk unsurları taşıdığına kanaat getirilen bazı uygulamaları nedeniyle türbe ve mezarlar Muhammed b. Abdilvehhâb ve destekçileri tarafından yıkılmıştır. İbn Abdilvehhâb'a göre tasavvuf ve tarikatlar dinî istismar aracıdır ve bu nedenle de bütünüyle şirk ve küfürdür. Bu çalışmada Muhammed b. Abdilvehhâb'ın tasavvuf anlayışı; tasavvuf, tarikat, tevessül ve râbîta gibi tasavvufî temel kavramlara yüklediği anlamlar üzerinden tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Vehhâbilik, Muhammed b. Abdilvehhâb, Tasavvuf, Tevhid, Şirk, Bid'at.

ABSTRACT

MUHAMMAD IBN ABD AL-WAHHAB'S APPROACH TO SUFISM

Muhammad Ibn Abdal-Wahhab was born in the town of al-Uyaynah in the Najd. Having his education from his father first, who was a Kadi (Muslim judge), he also received education primarily from Abdullah Ibn Ibrahim Ibn Seyf en-Necdî and Muhammad Hayyat al-Sindhi. He carried out journeys to cities like Mekka, Basra, Baghdad, Hamedan and Isfahan for the purpose of religious wisdom. During his journeys to the Hejaz region, he realised that Islam had been overwhelmed by deflections in the understanding of 'tawhid' and accordingly filled with 'bid'as' and superstitions. After that he devoted himself to struggle against these religious practices which he called 'bid'a'. In this struggle he encountered with a lot of difficulties and rigid opposition. However, Muhammad Ibn Abd al-Wahhab received religious protection and hereby gained more freedom in propagating his thoughts, thanks to the treaty he signed with Mohammad Ibn Suud in 1744. From then on, having received a political identity, this movement was called 'Wahhabism'. Muhammad Ibn Abd al-Wahhab fought mainly against Tariqah (religious order) leader whom he thought had adopted religious practices that had been overwhelmed by bid'as and superstitions. Nevertheless, due to some religious practices of Najd people, such as bestowing sacredness upon the dead and sacrificing animals for them, which were considered to be against the 'tawhid' belief, their tombs and cemeteries were demolished by Muhammad Ibn Abd al-Wahhab and his followers. According to Muhammad Ibn Abd al-Wahhab, Sufism and Tariqah were means of abusing religion and thus, all these were labelled as polytheism and blasphemy. In this study, it is aimed to clarify the thoughts of Muhammad Ibn Abd al-Wahhab on basic Sufistic concepts as Sufism, Tariqah, intercessory, and affiliation.

Keywords: Wahhabism, Muhammad Ibn Abd al-Wahhab, Sufism, Tawhid, Polytheism, Bid'a.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	iii
ONUR SÖZÜ	iv
ÖNSÖZ	v
ÖZET	vii
ABSTRACT	viii
İÇİNDEKİLER	xi
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMA ve KAYNAKLARI	1
I.1. Araştırmanın Amacı, Önemi ve Yöntemi	1
II. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI	2
III. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	2
NECİD KITASININ COĞRAFİ KONUMU ve SOSYO-KÜLTÜREL YAPISI..	3
I.Coğrafi Konum	4
II. Sosyo-Kültürel Yapı.....	6
II.I. Bedevîler	6
II.I. Hadarîler.....	7
BİRİNCİ BÖLÜM	
1. MUHAMMED B. ABDİLVEHHÂB'IN HAYATI, İLMÎ FAALİYETLERİ,	
SEYAHATLERİ VE ESERLERİ	8
1.1. Muhammed b. Abdilvehhâb'ın Hayatı ve Yetiştği Muhît	8
1.2. Muhammed b. Abdilvehhâb'ın İlmî Faaliyetleri	10
1.2.1. Tahsili, İlmî Yolculukları ve Hocaları	10
1.2.1.1. Mekke ve Medine-i Münevvere'deki Hocaları	11
1.2.1.2. Basra'daki Hocaları.....	12
1.2.2. Kişiliğinin ve Fikirlerinin Oluşmasında Etkili Olan Amiller.....	12
1.2.2.1. Aile Ortamı	12
1.2.2.2. Sosyal Çevre	13
1.2.2.3. Yaptığı Seyahatler.....	14
1.2.3. Davetinin Esasları	15
1.2.4. Eserleri	16

1.2.4.1. Tevhid ve Akaide Dair Eserleri	17
1.2.4.1.1. Kitab'ü't-Tevhîd	17
1.2.4.1.2. Keşf'ü's-Şübuhât	19
1.2.4.1.3. Kitabu'l-Usuli's-Selâse ya da el-Usûlü's- Selâse ve Edilletûhâ	19
1.2.4.1.4. Müfidü'l-Müstefîd fî Küfr-i Târîki't-Tevhîd	19
1.2.4.1.5. Kelimatun fî Ma'rifeti Şehadeti en La İlahe İllallah ve Enne Muhammeden Râsûlullah	20
1.2.4.1.6. Kelimatun fî Beyân-i Şehadeti en La İlahe İllallah ve Beyanu't-Tevhid	20
1.2.4.1.7. Akâid İle Alakalı Diğer Eserleri	20
1.2.4.2. Risale, Hutbe ve Fetvaları	21
1.2.4.3. Tefsire Dair Eserleri	21
1.2.4.4. Hadis ve Siyere Dair Eserleri	21
1.2.4.5. Fıkha Dair Eserleri	21
1.2.4.6. Davet Mektupları	22

İKİNCİ BÖLÜM

2. VEHHÂBİLİĞİN TEŞEKKÜLÜ, TASAVVUF VE TARİKATLAR	24
2.1. Vehhâbiliğin Teşekkülü Esnasında Arabistan'ın Necid Bölgesinde Dinî ve Siyasî Durum	24
2.1.1. Siyasî Durum	24
2.1.2. Dinî Yapı	27
2.2. Vehhâbiliğin Teşekkülü Esnasında Tasavvuf ve Tarikatların Genel Durumu	29
2.3. Vehhâbilik Hareketinin Ortaya Çıkışı	33

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TASAVUFÎ KAVRAMLARDAN HAREKETLE MUHAMMED B. ABDİLVEHHÂB'IN TASAVVUFA BAKIŞI	41
3.1. Tevessül	41
3.1.1. Sözlükte Tevessül	42
3.1.2. İstilahta Tevessül	42
3.1.3. Muhammed b. Abdilvehhâb'ın Tevessül İle İlgili Görüşleri	43

3.1.3.1. Muhammed b. Abdilvehhâb'ın Kabul Ettiği Tevessül Çeşitleri	44
3.1.3.1.1. Esmâ-i Hüsnâ ile Tevessül	44
3.1.3.1.2. İman ve SâlihAmel ile Tevessül	46
3.1.3.1.3. Yaşıyor Olan Biriyle Tevessül	49
3.1.3.2. Kabul Etmediği Tevessül Çeşitleri	50
3.1.3.2.1. Sâlih İnsanlar Aracı Kılınarak Yapılan Tevessül.....	50
3.1.3.2.2. Kabir Ziyareti ve Ruhlarla Tevessül	53
3.2. Şefaât.....	58
3.2.1.Sözlükte Şefaât.....	58
3.2.2. İstılahta Şefaât.....	58
3.2.3. Muhammed b. Abdilvehhâb'ın Şefaât İle İlgili Görüşleri	60
3.3. Râbîta.....	62
3.3.1. Sözlükte Râbîta	62
3.3.2. İstılahta Râbîta	62
3.3.3. Muhammed b. Abdilvehhâb'ın Râbîta İle İlgili Görüşleri.....	63
3.4. Tarîkat	64
3.4.1. Sözlükte Tarîkat	64
3.4.2. İstılahta Tarîkat	64
3.4.3. Muhammed b. Abdilvehhâb'ınTarikat İle İlgili Görüşleri.....	65
3.5. Muhammed b. Abdilvehhâb ve Tasavvuf.....	66
SONUÇ	69
KAYNAKÇA.....	72

KISALTMALAR

(a.s)	: Aleyhi'selam
(r.a)	:Radıyallahu Anh
(s.a.v)	:Sallallahu aleyhi vesellem
ASAM	:Avrasya Stratejik Araştırma Merkezi
AÜİF	:Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
b.	:İbn
bk.	:Bakınız
DİA	:Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
Nşr.	: Neşreden
SBE	:Sosyal Bilimler Enstitüsü
Thk.	:Tahkik
Ts.	:Tarihsiz
ö.	:Ölümü
vb.	:Ve benzeri
v.dğr.	:Ve diğerleri
vs.	:Vesaire
Yrs.	: Yersiz
Trc.	:Tercüme eden
yy.	:Yüzyıl

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMA ve KAYNAKLARI

I.1. Araştırmanın Amacı, Önemi ve Yöntemi

Vehhâbilik hareketi ilk olarak XVIII. yüzyılda Arabistan Yarımadası'ndaki Necid bölgesinde adını duyurmuştur. Bu hareketin lideri ise Muhammed b. Abdilvehhâb'dır. Onun Müslüman halkları derinden etkileyen birçok görüşü yanında en çok tartışma yaratan düşünceleri tasavvufa dair olanlardır. Bu nedenle Muhammed b. Abdilvehhâb'ın tasavvufi görüşlerinin sebep ve sonuçlarıyla birlikte tetkik edilmesi önem arz etmektedir.

Vehhâbiler ve hareketin lideri Muhammed b. Abdilvehhâb ile ilgili Arapça, Türkçe ve batı dillerinde yapılmış birçok çalışmaya inilmiştir. Ancak onun tasavvufa bakışını sebep ve sonuçlarıyla birlikte tetkik eden müstakil bir çalışmanın yapılmadığını gözlemlemiş olmamız, bizi böyle bir çalışmaya sevk etti.

Çalışmada öncelikli olarak kavramların ifade ettikleri manaları tespit etmeye gayret ettik. Muhammed b. Abdilvehhâb'ın bizzat kaleme aldığı eserlerden, ayrıca Vehhâbi literatürüne bu alanda yapılan diğer çalışmalardan hareketle onun tasavvufa bakışını tespit etmeye çalıştık. Çalışmamız boyunca Muhammed b. Abdilvehhâb'ın görüşleri ile Selefî düşüncenin VIII. asırdaki temsilcisi İbn Teymiyye (ö. 622/1225) ve diğer önde gelen selef ulemasının görüşlerini mukayese ederek değerlendirmeye gayret ettik.

Öte taraftan Vehhâbiliğin teşekkül sürecini doğuran etkenler arasında Necid bölgesinin coğrafî ve buna bağlı olarak şekillenen sosyo-kültürel ortamının yanı sıra o dönemdeki siyasî tarih olaylarının etkilerine de değindik. Çünkü bu tür anlayışların arka planının tespit edilmesinde coğrafî ve siyasî etkenlerin önemi yadsınamaz.

Çalışmamız boyunca İslâm Mezhepleri Tarihi disiplinin kullandığı tasvirî (betimleyicilik) yöntemini kullandık ve objektif kriterlere bağlı kalmaya gayret ettik.

II. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI

Bu çalışmada temel amacımız Muhammed b. Abdilvehhâb'ın tasavvufa bakışını tespit etmektir. Bunun için öncelikle birinci bölüm'de Muhammed b. Abdilvehhâb'ın genel hatlarıyla hayat öyküsünü aktardık. İkinci bölüm'de ise onun tasavvuf bakış açısını daha iyi temellendirebilmek amacıyla Vehhâbi tarihinin teşekkül seyrini, I. Suud devletiyle sınırlı tutacak şekilde kısaca ele aldık. Yine Vehhâbiliğin İslam dünyasındaki etkilerine geniş bir araştırma konusu yapmadan icap ettiği kadarıyla değinmeye çalıştık.

Çalışmada İbn Abdilvehhâb'ın tasavvufa bakışını "bid'at" perspektifiyle ele alıp temellendirerek değerlendirdik ve tasavvuf anlayışını ortaya çıkarmaya çalıştık. Muhammed b. Abdilvehhâb'ın eserlerinde tasavvuf ile ilgili birçok kavram mevcuttur. Ancak bu kavramların hepsinde değinmek yerine onun tasavvuf anlayışını ele veren tevessül, şefaât, tarikat ve râbîta gibi kavramlarla sınırlı tutarak irdelemeye çalıştık.

III. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Bir şahsın ya da mezhebin fikrini, düşüncesini ya da anlayışını en iyi şekilde idrak edebilmenin yolu, elbette kendilerini ifade ettikleri şekliyle onları okumaktır. Bu yüzden de öncelikli olarak kendi bakış açılarını anlatan eserlerine başvurmak icap eder.

Biz de çalışmamızda Muhammed b. Abdilvehhâb'ın özellikle "Kitab'ü't-Tevhîd" ve "*Keşf'ü's-Şübuhât*" adlı eserlerinden birinci dereceden kaynaklar olarak istifade ettik. Birinci Bölüm'de "İbn Abdilvehhâb'ın Eserleri" başlığı altında bu eserlerle ilgili bilgi verdik.

Çalışmamızda XVIII. yüzyıldakaleme alınmış ve Vehhâbi tarihçileri olarak nitelendirilen kişilerin eserlerinden de istifade etmeye gayret ettik. Bunlardan biri Ebû Bekr Hüseyin b. Gannam en-Necdî el-Ahsâî İbn Gannam'dır (ö. 1225/1810). Eserinin adı ise "*Târîhu Necd*"dir. Rivâyet edildiğine göre o, Muhammed b. Abdilvehhâb'tan ders almıştır. Ebû Tami "*eş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb: 'Akîdetühü's-Selefiyye ve da'vetühü'l-İslâhiyyeti ve senâü'l-'ulemâi'aleyh*" ve Hüseyin Halef Şeyh Haz'al'ın da "*Târîhu'l-cezireti'l Arabiyye fi Asri-şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb*" gibi eserleri mevcuttur. Ayrıca yakın tarihlerde vefat eden Abdulazîz b. Abdullah b. Baz (ö.

1420/1999) ve Muhammed b. Sâlih el-Useymin(ö. 1421/2001)gibi Vehhâbî ulemanın eserleri yanında yer yer İbn Teymiyye'nineserlerinden de yararlanmayaçalıştık.

Çalışmamızda Cevdet Paşa'nın (ö. 1823/1895)¹ “*Tarih-i Cevdet*”, A.Vehbi Ecer'in “*Tarihte Vehhâbi Hareketi ve Etkileri*” adlı kitabı, doktora ve yüksek lisans tezleri, dergi ve *Diyânet İslâm Ansiklopedisi*'ninkonumuzla ilgili maddeleri gibi daha birçok eserden istifade ettik.

Ayrıca kavramlarla ilgili kelimeleri açıklığa kavuşturmaya çalışırken İbn Manzûr'un (v. 711/1311) “*Lisânü'l-Arab*”, Râgıb el-İsfehânî'nin “*el-Müfredât*” adlı sözlükleri başta olmak üzere Ebu BekirKelâbâzî (ö. 380/990) “*Ta'arruf*”ve Ebu NasrSerrâc'ın (ö. 378/988) “*Lüma*” adlı eserlerindende istifade ettik.

NECİD KITASININ COĞRAFÎ KONUMU ve SOSYO-KÜLTÜREL YAPISI

Bir fikri ya da hareketi daha iyi ve kapsamlı bir şekilde analiz edebilmek için hiç şüphesiz karizmatik lideri tanımanın yanındabölgenin coğrafi konumu ve hayat şartları da göz ardı edilmemelidir.

Coğrafi faktörlerin etkisinesosyoloji kuramcıları da değinir. Yeryüzünde nüfus dağılımı ve yoğunluğu, politik ve sosyal yapılar, dinsel inançların karakterleri gibi özelliklerde coğrafi faktördeetkilidir;² ancak bunlar tek etken değildir. Bizde araştırmamızın hedefine ulaşması açısından, Muhammed b. Abdilvehhâb'ın yaşadığı coğrafyaya ve kültüre dair bilgiler vererek konuya giriş yapmayı uygun gördük. Bu bölgenin dini ve siyasi durumlarına da ikinci bölümde değinilecektir. Zira Muhammed b. Abdilvehhâb'ın fikirlerindedaha iyi anlaşılması ve kurucusu olduğu Vehhâbilîğin daha iyi tanınması için coğrafi konum ve sosyo-kültürel yapının iyi analiz edilmesi gerekir.

¹Bu konuda bk. Yusuf Halaçoğlu – Mehmet Akif Aydın, “Cevdet Paşa”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 443-450; Muhammed Ebû Zehra, *İslam'da Siyasi, İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, trc. Abdülkadir Şener v.dğr (İstanbul: Hisar Yayınları, 2011), 696-752.

²Rifat Türkel, *Vehhâbilik ve Arka Planı (Başlangıçtan II. Suud Devletine Kadar)* (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2013), 61.

I. Coğrafi Konum

Asıl adı *Şibhü Cezîreti'l-Arab*³ olan Arap Yarımadası, *el-Bâdiye, ed-Denhâ* ve *Necid* olmak üzere üç bölgeden oluşmaktadır.⁴ Arabistan Yarımadası Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının kesişme noktasını teşkil eden Güneybatı Asya'nın güney kısmında yer alır. Doğudan Ummân ve Basra körfezleri, güneyden Arap Denizi ve Aden Körfezi, batıdan da Kızıldeniz ve Akabe Körfezi ile sınırlanmıştır. Güneyde Bâbü'l Mendep Boğazı ile Afrika'dan ayrılan yarımadaanın, kuzeyindenise kesin bir sınır ile çevrili olduğu söylenemez.⁵

Arap Yarımadası'nda yer alan Necid, yüksek kısımları Tihâme ve Yemen'e, alçak kısımları Irak ve Suriye'ye bakan ve ekseriyeti çöl olan geniş bir araziden oluşmaktadır. Bu geniş alanın dışında Hicaz ve Irak arasında kalan bölgeye de Necid denilmiştir.⁶ Necid, yüksek bölge anlamına gelmektedir. Kuzeyi Cebel-i Şammar, batısı Hicaz bölgesi, güneyi er-Rub'u'l-Hâlî, doğusu ise ed-Denhâ yada Ahsa kıtası ile çevrilidir. Necid'i kuşatan bu bölgelerin sınırı tam olarak bilinemediğinden bazen farklı biçimlerde tanımının yapıldığı da olmuştur. Meselâ Necid Bölgesi, yerleşim özellikleri de göz önünde bulundurularak Necd-i Hicâzî ve Necd-i Ârızî olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Son dönem haritalarında da genelde bu şekilde görülmektedir. Bunlar da kendi aralarında beşer bölgeye taksim edilmiştir. Bu tasnifin ekseriyetle siyasî-coğrafi tabloya uygun olarak yapılmış olduğunu belirtmek gerekir.⁷

³Kudret Büyükcoşkun, "Arabistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3: 248.

⁴Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti: Vehhâbi Hareketi ve Suud Devletinin Ortaya Çıkışı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998), 1; İslam coğrafyacılarından Asmâi İslam Ansiklopedisinde verdiği bilgiye göre , Yemen, Necid, Hicaz ve Tihame olmak üzere bölgeyi dört kısma ayırır. Büyükcoşkun, "Arabistan", 3: 248.

⁵ Büyükcoşkun, "Arabistan", 3: 248-249; Bkz. İbrahim Sarıçam, *Hız Muhammedve Evrensel Mesajı* (Ankara: DİB Yayınları, 2005), 19; Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm* (Beyrut: 1431/ 2010), 15-23.

⁶ Zekeriya Kurşun, "Necid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 491-493.

⁷ Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti: Vehhâbi Hareketi ve Suud Devletinin Ortaya Çıkışı*, 1-2.

Necid, lav ve tüflerle kaplı binlerce kilometrekarelik bir platoda yer almaktadır. Kuzey, doğu ve güneyden çevrelenmiş olan Necid platosunun en dikkat çeken özelliklerinden biri bu platonun çöl ve kumlarla kuşatılmış olmasıdır.⁸

Necid'de devamlı akmakta olan bir akarsu ile karşılaşmak mümkün değildir. Bu nedenle genelde halk su ihtiyacını, yer altı su kaynakları olan kuyulardan sağlar. Bu su kaynakları ise kışın yağın süreli yağışlardan beslenir. Yağış yaz aylarında görülmez. Çöl iklim tipi hâkim olmasından ötürü, aşırı sıcak olan gündüzlerin hemen ardından, geceleri sıcaklıkta ani düşüşlerin yaşanması bu iklimin ayırt edici özelliklerindedir. Necid'de çöl iklimi kendini en bariz şekilde hissettirir. Zira burada yaz aylarında sıcaklık ortalama 45 derecedir. Ancak 55 dereceye kadar yükselmesi deekseriyetle rastlanan bir durumdur. Lakin geceleri tersine bir durum söz konusudur. Zira havanın nemsiz olması, rüzgarın soğuk ve sert esmesi gibi özellikler gecelerin soğuk bir hâl almasına sebebiyet vererek soğuğu hissedilir hâle getirir.⁹

Vehhâbiliğin anayurdu olan Necid deArabistan Yarımadası'nın tam merkezinde yer alır¹⁰ve Vehhâbiler için çok büyük önem arzeder. Zira Vehhâbilik bu bölgede ortaya çıkmış ve burada yayılma imkânı bulmuştur. Hureymila, Uyeyne ve Der'iyye şehirleri de bu mıntıkada yer almaktadır.

Necid bölgesinin coğrafi ve iklim şartları Vehhâbiliğin gelişimi üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Vehhâbiliğin teşekkül devrinde ele alacağımız üzere burada iktidar boşluklarının yaşanıyor olmasının nedenlerinden birini de coğrafi şartları gösterebiliriz. Osmanlı devleti Vehhâbilerin saldırılarına karşı harekete geçerken karşılaştığı coğrafi zorluklar da yadsınamaz. Çöl ikliminde yaşayan birinin yaşamayan birine oranla dayanıklılığı daha fazladır. Öte taraftan iklim, insanın karakter ve mizacında da çok ileri bir seviyede olmasada önemli bir etkiye sahiptir. Örneğin çöl ikliminde yaşayan bir insan daha haşin olur. Bu durumun insanın düşünce dünyasına da etki ettiği kanaatindeyiz.

⁸ Büyükcoşkun, "Arabistan", 3: 250.

⁹ Mehmet Ali Büyükkara, *İhvan'dan Cüheymana Suudi Arabistan ve Vehhâbilik* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004), 14; Bu konu hakkında bk. Büyükcoşkun, "Arabistan", 3: 250-251; Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti : Vehhâbi Hareketi ve Suud Devletinin Ortaya çıkışı*, 1-11.

¹⁰Büyükkara, *İhvan'dan Cüheymana Suudi Arabistan ve Vehhâbilik*, 13.

II. Sosyo-Kültürel Yapı

Yeryüzünün en sert coğrafi şartlarına sahip¹¹ olan Necid’de halk, yaşam şekli açısından bedevî veadarî olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.

II.I. Bedevîler

Arapça’da “bedevî”, bedâvet (bidâvet) kelimesinden türemiştir. “Başlamak, ortaya çıkmak, önce gelmek” gibi kullanımlarının yanı sıra “çölde yaşamak, sahrada oturmak” gibi anlamları da vardır. Kır, sahra, çöl ve bâdiyede yaşayanlara “bedevî” ya da “ehlü’l-bâdiye” veya “ebnâü’l-bâdiye” denir.¹²

Develeriyle birlikte çöl ve badiyelerde konar-göçer olarak çadırlarda yaşayan bedevîlerin temel geçim kaynağı hayvancılık, avcılık ve ticaretti. Kimi zaman köylere ve kervanlara düzenledikleri baskınlar da geçim yolları arasında sayılmaktaydı. Temel besin maddeleri ise et, süt ve süt ürünleridir. Ticaret de yaparak ihtiyaç duydukları malzemeleri değişim usulü ile sağlamalarının yanında, kılavuzluk ve muhafızlık da yaparlardı.¹³

Bedevilerin hayatında deve önemli bir konuma sahipti. Çöl ikliminin kurak ve tabiat şartlarının elverişsiz olması, develerin açlığa ve susuzluğa günlerce dayanabilmesi, hayatın devenin etrafında şekillenmesine sebebiyet vermiştir. Zira bedevî birçok ihtiyacını deve sayesinde gidermektedir. Devenin yük ve binek hayvanı olarak işlev görmesinin yanı sıra sütünden, etinden, derisinden, gübresinden, yününden ve gölgesinden de istifade edilirdi. İklim şartlarının etkisi vedevilerin beslenmesine bağlı olarak bedevîler sürekli olarak göç etme zorunluluğu da hissetmişlerdir.¹⁴

Sağlam bir kişilik özelliği geliştiren bedevîler cömert ve aynı zamanda misafirperverdiler. Özgürlüklerine çok düşkün, cesur ve korkusuzlardı. Buna karşın asabi bir mizaca sahip olmalarıyla beraber intikam duyguları da üst seviyelerdeydi. Bu

¹¹ Kurşun, *Necid ve Ahsa’da Osmanlı Hakimiyeti: Vehhâbi Hareketi ve Suud Devletinin Ortaya çıkışı*, 11.

¹² Mustafa Fayda, “Bedevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5: 311-312.

¹³ Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 35.

¹⁴ Fayda, “Bedevî”, 5: 312.

sebeple aralarında asırlarca süren kan davaları da cereyan etmiştir.¹⁵Buradaki kanun ise bedevîlerin örf ve âdetlerinden oluşmaktaydı. Bu hükümleri ise orayı yönetmekle görevli kabile şeyhleri verirdi.¹⁶

II.I. Hadarîler

“Hadarî” kelimesi “yerleşik hayat, medeniyet”¹⁷ anlamında kullanılmaktadır. Hadariler köy, kasaba ve şehirlerde, kendilerine ait mahallelerde kerpiçten veya taştan yapılan meskenlerde otururlardı. Bunun için bunlara yerleşik hayat yaşayanlar anlamında “hadarî” denilmiştir.¹⁸ Çöllerle çevrilmiş vaha ve vadilerde yaşamlarını sürdüren hadarîlerin uğraş alanını ise genel anlamda ziraat ve ticaret oluşturmaktaydı.¹⁹

Her ne kadar bu tasnif “bedevî” ve “hadarî” olarak ikiye ayrılmış olsa da bunu, kesin sınırlarla birbirinden ayırmak mümkün değildir. Zira bedevî ve hadarîler arasında yarı göçebe hayatı yaşayan Araplar da vardı.

Vehhâbiliğin ortaya çıkışını ve yayılma süreçlerini daha iyi anlayabilmek için o bölgenin sosyo-kültürel yapısının önem arz ettiğine inanıyoruz. Bu nedenle bu konuya değinme gereği gördük. Zira bedevi ve hadarilerin farklı yaşam koşulları Vehhâbi tarihinde etkili bir süreç oluşturmuştur. Bedevilerin tabiat şartları gereği iyi bir savaşçı olma zorunluluğu Vehhâbilerin bedevilerin desteğini alarak durumu kendi lehlerine çevirmeye çalıştıkları olmuştur. Necid’de merkezi bir sistem ve hukuğun olmaması kabileler arasındaki mücadeleyi de hiç eksik etmemiştir. Burada güvenlik sağlayıcı unsurun da “asabiyet” olduğunu müşahede ettik. Bu durum Vehhâbiliğin tarihi arka planı incelendiğinde de rahatlıkla görülebilecektir.

¹⁵ Kurşun, *Necid ve Ahsa’da Osmanlı Hakimiyeti : Vehhâbi Hareketi ve Suud Devletinin Ortaya çıkışı*, 12.

¹⁶ Yusuf Ziya Yörükan, "Vehhabilik", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1* (1953): 56.

¹⁷ Fayda, “Bedevî”, 5: 312.

¹⁸ Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 35.

¹⁹ Kurşun, *Necid ve Ahsa’da Osmanlı Hakimiyeti : Vehhâbi Hareketi ve Suud Devletinin Ortaya çıkışı*, 11.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. MUHAMMED B. ABDİLVEHHÂB'IN HAYATI, İLMÎ FAALİYETLERİ,

SEYAHATLERİ VE ESERLERİ

1.1. Muhammed b. Abdilvehhâb'ın Hayatı ve Yetiştği Muhît

Muhammed b. Abdilvehhâb, Âli Müşerrefailisine dayanmaktadır. Âli Müşerref ise meşhur Temim kabilesine mensuptur. Müşerref, Muhammed b. Abdilvehhâb'ın dokuzuncu dedesidir. Âli Müşerref ailesi Uşeykir beldesindeydiler. Necid'de yer alan bu belde X. ve XI. yüzyılda ilim merkezlerinden biriydi. Sonraları bu aile Necid'in diğer bölgelerine dağıldılar. Beni Temim ailesi Necid'de daha çok siyasî rol üstlenmekte idi. Muhammed b. Abdilvehhâb'ın mensup olduğu Müşerref ailesi ise dini ilimler konusunda ön planda bulunmaktaydı. Hicri X. asırdan itibaren bu bölgede ismi zikredilen şahısların ilmî olarak temayüz ettikleri görülmektedir. Bunlardan Abdulkadir b. Berid b. Müşerref meşhur bir kadı idi. Yine Sedir bölgesinde kadı olan Muhammed b. Abdilvehhâb'ın dedesi Süleyman b. Ali hicri XI. asırda o bölgede yer alan en büyük âlimlerdendi.²⁰ Nesebi ise Abdilvehhâb b. Süleyman b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Raşid b. Büreyde b. Muhammed b. Büreyde b. Müşerref et-Temimi²¹ olan Muhammed b. Abdilvehhâb hicri 1115, miladi 1703 yılının sabahında Necid bölgesinin Uyeyne şehrinde dünyaya gelmiştir.²²

Muhammed b. Abdilvehhâb ilk eğitimini Riyad'ın 70 km uzağında ve kuzeybatı tarafında yer alan Uyeyne şehrinde babasından aldı. Uyeyne kadılarında olan babası

²⁰ Abdullah Salih el-Useymin, *eş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb Hayatuhu ve Fikruhu*, (Riyad: 1413/1992), 25-26.

²¹ Ebû Bekr Hüseyin b. Gannam en-Necdi el-Ahsai İbn Gannam, *Târîhu Necd*, thk. Nâsirüddin Esed, 2. Baskı (Beyrut: Dârü'ş-Şürûk, 1406/1985), 81; Useymin, *eş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb Hayatuhu ve Fikruhu*, 25.

²² Hüseyin Halef Şeyh Hazal, *Târîhu'l-cezireti'l Arabiyye fî Asri-şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb*, (Beyrut: Dârü'l-kütüb, 1388/1968), 55; el-Useymin, *eş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb Hayatuhu ve Fikruhu*, 27; Ebû Tâmi, *eş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb: 'Akîdetühü's-Selefiyye ve Da'vetühü'l-İslâhiyyeti ve Senâü'l-'Ulemâi'Aleyh*, takdim ve tashih: Abdulaziz b. Abdullah b. Abdurrahman b. baz, (Riyad: 1395/1975), 15; Mehmet Ali Büyükkara, "Vehhâbilik", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42: 611-614; Abdulaziz b. Abdullah b. Baz, Muhammed b. Abdilvehhâb Davetuhu ve Siretuhu, (Riyad: 1416/1995), 20; Ahmed Emîn, *Zü'amâü'l-İslah fî'asri'l-hadîs*, 10-24; Muhammed b. Abdilvehhâb'ın hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İbn Sâlih, *Ulemâi Necd Hilâle Semâniye Kurûn*; Osman b. Bîşr en-Necdi, *Ünvanü'l-Mecd fî Târîhi Necd*; Mes'ud en-Nedvi, *Muhammed b. Abdilvehhâb*, (Riyad: 1405/1984)

Abdilvehhâb b. Süleyman büyük bir fakîh ve kıymetli bir âlimolarak bilinirdi.²³ Hanbeli mezhebinde de iyi bir fakîh olan ve böyle tanınan Abdilvehhâbb. Süleyman, tefsir ve hadis alanınada vakıf olmuş ve bu dersleri okutmuştur.²⁴

Muhammed b. Abdilvehhâb'ın kendisi ya da fakih olan babası sadece bu ilimle uğraşmıyordu. Bu, sülalenin genelinde olan ilmî bir özellikti. Amcası İbrahim b. Süleyman fakih bir müctehid, amcasının oğlu Abdurrahman b. İbrahim âlim, büyük kardeşi Süleyman ise talebeydi. Buluğ çağına erince de hac için Mekke'ye gitti. Burada bazı Harem-i Şerif ulemasından ilim tahsil etti. Ardından Medine'ye gitti ve bu süre zarfında Medine'deki ulemayla bir araya geldi. Medine'de o dönem için meşhur olan iki büyük âlim olan şeyh Abdullah b. İbrahim b. Seyf en-Necdi ve Muhammed Hayatu's-Sindi'den de dersler aldı.²⁵

Muhammed b. Abdilvehhâb Hicaz'da bulunduğu sırada ve diğer İslâm beldelerini dolaştığı esnada karşılaştığı durumları görünce İslâm'ın tevhid anlayışının safiyetini kaybettiğini iddia ediyordu. Zira İslâm'da halis, mutlak olan tevhid anlayışı, yerini Allah'a şirk koşulan bir ortama bırakmıştı. İnsanlar, şirk koştukları bu şeylere adak adıyor, bunların başlarına gelen zararları def ettiklerine inanıyor, bu gibi mekânlara yolculuklar düzenliyor, onlara tazim edip boyun eğiyor ve onlardan hayrı diliyor ve şerride def etmelerini talep ediyorlardı. Oysa onlar, yaptıkları bu eylemlerin kendilerini Allah'a yaklaştırdığına inanıyorlardı. Bütün beldelerde insanların "veli" dedikleri bu kişilerin türbeleri mevcuttu. Yapılan bu eylemleri o, şirk olarak nitelendiriyordu. Tıpkı müşrik Arapların: "Biz onlara, bizi Allah'a yakınlaştırdıkları için ibâdet ediyoruz" anlayışı gibi bir düşüncenin hâkim olduğunu dile getiriyordu. Ona göre bu durum yalnızca bundan da ibaret değildi. Zira insanlar nebât ve cemadat unsurlarıyla da Allah'a ortak koşmaktaydılar. Mesela, Der'iyye'deki bir mağarayı ya da Mısır'daki bir ağacı insanların kutsamaları gibi örneklerin bütün İslâm beldelerinde var olduğunu ileri sürüyordu. Tevhid inancına, onun esasında mevcut olmayan fikirlerin ya da uygulamaların dâhil olduğunu belirterek; halbuki tevhidin temeli; bütün varlıkların tek

²³ Abdulaziz b. Abdillâh b. Baz, "Muhammed b. Abdilvehhâb", trc. Enbiya Yıldırım, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (2000): 659; Bu konu hakkında bk. Mehmet Kubat, *İslam Mezhepleri Tarihi*, (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2015), 298-299.

²⁴ Şeyh Haz'al, *Hayatu Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb*, (Beyrut: ts), 54.

²⁵ İbn Baz, *Muhammed b. Abdilvehhâb Davetuhu ve Siretuhu*, 21.

yaratıcısı, her şeye gücü yeten, eşi, ortağı ve benzeri olmayan yegane sahip ve malik olan Allah'a inanarak pratik hayatta gereğinin yapılmasıyla²⁶ olması gerektiğini söylüyordu. Ancak hayattaki yansımalarına baktığımızda ise çok daha farklı bir şekilde cereyan ettiğini görmekteyiz.

Muhammed b. Abdilvehhâb insanları Allah'a ibâdet etmeyeve bid'atlarla mücadele etmekle yaşamını idame ettirdiğini dile getiriyordu. Neticede H. 1206, M. 1791 tarihinde ise 92 yaşında iken Der'iyye'de vefat etti.²⁷

1.2. Muhammed b. Abdilvehhâb'ın İlmi Faaliyetleri

1.2.1. Tahsili, İlmî Yolculukları ve Hocaları

İlimle daha küçük yaşta Uyeyne'de tanışan Muhammed b. Abdilvehhâb henüz on yaşını doldurmadan Kur'ân hafız olmasının yanı sıra babasının yanında ahkâm konularından da istifade etmişti.²⁸

İlim talep etmede çok hırslı olan Muhammed b. Abdilvehhâb sarf, nahiv, lügat, tefsir, hadis ve Hanbeli fıkhı derslerinden oluşan ilk eğitimini babasından aldı.²⁹ Uyeyne'deki Hanbeli ulemadan da ders aldıktan sonra birçok İslâm beldesine yolculuk ederek geri kalan eğitimini tamamlamaya çalıştı. Basra'da yaklaşık dört yıl, Bağdat'ta beş yıl, Kürdistan'da bir sene ve Hemedan'da iki yıl kaldıktan sonra İsfahan'a geçti; burada İşrâkî felsefe ve tasavvufa dair dersler aldı. Kum şehrine de yolculukta bulundu.³⁰ Hureymila'da ikamet ettiği süre zarfında ise tefsir, hadis ve diğer derslerle meşgul olmasının yanı sıra İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350)'nin kitapları ile de yakından ilgilendi.³¹ Ardından düşünce yapısının şekillenmeye başladığı Hicaz bölgesinin önemli şehirlerinden olan kutsal belde Mekke ve Medine'ye gitti.³² Buralardaki hocalardan da istifade etti ve icazetini aldı. Medine'de olduğu süre

²⁶ Ahmed Emîn, *Zü'amâü'l-İslah fi'Asri'l-Hadîs* (Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, 1367/1948), 10-12.

²⁷ Yörükkan, "Vehhâbilik", 55; İbn Gannam, *Târîhu Necd*, 90.

²⁸ İbn Gannam, *Târîhu Necd*, 82.

²⁹ Şeyh Haz'al, *Hayatü's-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb*, (ts), 56-60; bkz: Jean Raymond, *Vehhâbiler'in Ortaya Çıkışı*, trc. Ramazan Adıbelli (Adana: Karahan Kitapevi Yayınları, 2010), 5.

³⁰ Ahmed Emîn, *Zü'amâü'l-İslah fi'Asri'l-Hadîs*, 10.

³¹ Ebû Tâmi, *eş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb: 'Akîdetühü's-Selefiyye ve Da'vetühü'l-İslâhiyyeti ve Senâü'l-'Ulemâi 'Aley*, 18.

³² Büyükkara, "Vehhâbilik", 611.

zarfında bazı insanların Hz. Peygamber'in kabri başında ondan yardım talep etmeyle ilgili şirk kokan cümlelerin telaffuz edildiğine şahit oldu. Bu durumu hoş karşılamayan İbn Abdilvehhâb, H. 1136/M. 1723 yılında Hicaz'dan ayrılarak Uyeyne'ye döndü. Burada babasının yanında belli bir süre tekrar ders aldıktan sonra Ahsa beldesine, oradan da Irak tarafına geçti.³³

Muhammed b. Abdilvehhâb'ın ilmî yolculuklarında ve derslerinde, zihnini en çok meşgul eden mesele, İslâm dininin esası olan tevhid anlayışındaki bozulmalardı. Şahit olduğu bu durumları, tevhid inancını ortadan kaldıran unsurlar olarak değerlendirdi. Çünkü ona göre tevhide, esasında olmayan uygulamalar ve fikirler dâhil olmuştu. Halbuki tevhidin temeli, yukarıda da ifade edildiği gibi, mevcudatın tek yaratıcısı, sahibi ve hâkimi olan Allah'a kulluk etmektir. "Lâ ilâhe illallâh" lafzı gereği putları ve masivaya dair her türlü şirk unsurunu reddetmek elzemdir. Muhammed b. Abdilvehhâb, insanları Hz. Peygamber'in öğrettiği tevhid anlayışına davet ettiğini iddia ediyordu. O, yaklaşık sekiz ay kadar insanlardan uzak bir yerde uzlete çekildi. Sonrasında ise yeni bir davet ile insanların karşısına çıktı.³⁴ Bu uzlet ve eğitim faaliyetleri sonucu olgunlaştırdığı fikrini yaymak için Necd'in el-Arîz bölgesinde civar kabilelere davet mektupları gönderdi.³⁵

1.2.1.1. Mekke ve Medine-i Münevvere'deki Hocaları

İlmi ile amel Seyfi Necd kabilesinden olan Şeyh Abdullah b. İbrahim b. Seyf Medine'deki önemli şahsiyetlerden biriydi. Muhammed b. Abdilvehhâb ilminin önemli bir kısmını kendisini sevip iyi karşılayan ve eğitimi için büyük çaba sarfeden bu âlimden almıştır. İbn Seyf, Muhammed b. Abdilvehhâb'a iki tarikten hadiste icazet verdi. Birincisi İbn Teymiyye ile başlayıp Ahmed b. Hanbel'de (ö. 241/855) sona eren İbn Müfliğ tariki; ikincisi ise İbn Kayyim ile başlayıp yine Ahmed b. Hanbel'de sona eren Abdurrahman b. Recep tarikidir. İbn Seyf'in, kendi zamanının önemli âlimlerinden olan Abdülbâkî el-Hanbelî'den aldığı ilme göre Muhammed b. Abdilvehhâb'a icazet verdiği dile getirilmiştir. Bunlar arasında Sahîh-i Buhârî, Sahîh-i Müslim, Sünen-i

³³ Şeyh Haz'al, *Hayatu's-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb*, (ts), 56-60.

³⁴ Ahmed Emîn, *Zü'amâü'l-İslah fî Asri'l-Hadîs*, 10-11.

³⁵ Kurşun, *Necd ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti: Vehhâbi Hareketi ve Suud Devletinin Ortaya Çıkışı*, 18; Bu davet mektuplarına "Muhammed b. Abdilvehhâb'ın Eserleri" başlığı altında değinilecektir.

Tirmîzî, Nesâî, Ebû Dâvûd, İbn-i Mâce ve Dârimî'nin eserleri bulunmaktadır. Ayrıca İmam Şâfiî (ö. 204/820) ve Ahmed b. Hanbel'in "*Müsned*"leri ve İmam Mâlik'in (ö. 179/795) "*el-Muvatta*" gibi eserlerde mevcuttur. Ders aldığı diğer hocaları ise; Şeyh Ali Efendi ed-Dağüstîni, Şeyh İsmâil Aclûni, Şeyh Abdüllatîf el-Afâlikî el-Ehsâî ve Şeyh Muhammed Afâlikî el-Ehsâî'dir.³⁶

1.2.1.2. Basra'daki Hocaları

Belli bir müddet Basra'da ikamet eden Muhammed b. Abdilvehhâb, buradaki birçok âlimden ders aldı. Onlardan biri olan Şeyh Muhammed el-Mecmûî'den nahiv, dil ve hadis dersleri aldı. Burada kendisinin kaleme aldığı birçok eser de oldu. Bu eserlerin mevzuları genelde bid'at, hurafeler ve kabir ehlinden yardım talep edilmesinin yanlışlığı gibi konulara dairdi. Bunların neden reddedilmesi gerektiğini ise âyetler ve Hz. Peygamber'in sünnetindeki açık delillerle kanıtlamaya çalıştı.³⁷ Burada kaldığı süre zarfında müzakere ve münazaralara da katıldı. Tevhid anlayışındaki farklı görüş ve düşüncelerinden ötürü bazı âlimlerin tepkisini çekti. Bu sebeple Necid'e dönmek zorunda kaldı.³⁸

1.2.2. Kişiliğinin ve Fikirlerinin Oluşmasında Etkili Olan Amiller

Bir kişiliği ya da karakteri oluşturan birçok önemli faktör bulunmaktadır. Bu faktörleri bilmek, irdelenmeye çalışılan fikrin anlaşılması açısından önem arzeder. Bu nedenle Muhammed b. Abdilvehhâb'ın bütünüyle hayatını etkileyen bu önemli faktörleri aşağıda üç başlık altında zikrettik.

1.2.2.1. Aile Ortamı

Akrabalık ilişkisiyle birbirine bağlanan fertlerin bir araya getirdiği topluluğa aile denir.³⁹ Ebeveynler başta olmak üzere ailedeki her bir ferdin davranışı çocuklar üzerinde

³⁶Ebû Tâmi, *eş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb: 'Akîdetühü's-Selefiyye ve Da'vetühü'l-İslâhiyyeti ve Senâü'l-'Ulemâi 'Aley*, 16-17.

³⁷Ebû Tâmi, *eş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb: 'Akîdetühü's-Selefiyye ve Da'vetühü'l-İslâhiyyeti ve Senâü'l-'Ulemâi 'Aley*, 17.

³⁸ Büyükkara, "Vehhâbilik", 611.

³⁹ Mehmet Akif Aydın, "Aile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2: 196.

önemli etkiler bırakmaktadır. Çocuk çoğu zaman sosyalleşme, psikoloji ve eğitim gibi hususlarınilk adımını ailesinden alır.

Muhammed b. Abdilvehhâb da daha önce ifade ettiğimiz Âli Müşerref gibi ilimle hemhal olmuş bir aile ortamında doğmuştu. Yetiştığı bu ortam ve ilme olan iştiyakıona farklı düşünebilme imkânı sunmuştu. Ailesi Hanbeli mezhebine bağlıydı. Bu sebeple ilk eğitimini öncelikli olarak Hanbeli fakihî olan babasından, ardından diğer Hanbeli bilginlerinden aldı. Bu doğrultuda Hanbeli mezhebinin doktrinlerini öğrendi. Başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere bilhassa bu mezhebisonraki asırlarda iki önemli ismi olan İbn Teymiyye⁴⁰ ve öğrencisi İbn Kayyim el-Cevziyye'nin eserlerini okuyarak onların tesiri altında kaldı.

1.2.2.2. Sosyal Çevre

İnsanoğlu tabiatı gereği yaşadığı çevreden etkilenen sosyal bir varlıktır. Bu nedenle insan sosyal çevreden bağımsız bir şekilde değerlendirilemez. Doğduğu ve büyüdüğü sosyal çevrenin fikirleri üzerinde etkisi olduğu muhakkaktır.

Muhammed b. Abdilvehhâb'ın yaşadığı 18. yüzyıldaki dinî, sosyal-kültürel ve siyasî olayların ardından yaşanan gelişmelerinonun fikirleri üzerindeki etkisi yadsınamaz. Özellikle Necid halkının içinde bulunduğu hâl -ki bu birçok Osmanlı vesikasında “hâl-i bedâvet” olarak telakki edilmişti- en önemli unsurlardan biri olarak gösteriliyordu. Zira ona göre din adına bilinen ve yapılan birçok şey aslında hurafelerden ibaretti. Necid halkının dini farizalarını bırakmaları ve ölümlere kurbanlar adayarak ruhaniyetlerinden yardım talep etmeleri gibi eylemler cehaletlerine verdiği örneklerden bazılarıydı. İşte bu durum Muhammed b. Abdilvehhâb'ın okuduğu ve yaşadıkları arasında tezat teşkil etmekle beraber, öğrendiği İslâm'a da ters düşüyordu.⁴¹

Aynı şekilde doğup büyüdüğü ortamdaki şahsiyetlerden de etkilenmişti ve bu durum ileride onun fikirlerinin oluşmasında da etkili olmuştur. Seyahat düzenlediği beldelerde İbn Teymiyye'nin eserleriyle de tanışmıştır. İbn Abdilvehhâb'ın İbn

⁴⁰ Bu konu hakkında bk. Muhammed Ebu Zehra, *İslam'da Siyasi, İtikadi ve Fikhi MezheplerTarihi*, trc. Abdülkadir Şener v.dğr (İstanbul:Hisar Yayınları, 2011), 696-750.

⁴¹ Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti: Vehhâbi Hareketi ve Suud Devletinin Ortaya Çıkışı*, 19.

Teymiyye'nin eserlerinden beslendiği malumdur ancak Vehhâbilerdeki tezahürüne baktığımızda bu durum yerini daha aşırı bir boyuta bıraktığı müşahade edilebilir.

1.2.2.3. Yaptığı Seyahatler

Muhammed b. Abdilvehhâb'ın düşüncelerinin şekillenmesine sebebiyet veren unsurlardan biride hiç şüphesiz yaptığı rihlelerdir. Bu geziler onun düşüncelerinin tekâmül etmesine zemin hazırladığı gibi öğrendiklerini kıyaslama imkânını da doğurmuştur. Böylelikle zenginleştirdiği bu düşüncelerini öncelikli olarak davet mektupları⁴² şeklinde çevre ve diğer yerlere göndermiştir. Ardından bu fikir ve düşüncelerini kaleme aldığı eserlerinde bir araya getirip ortaya koymuştur. Bu eserleriyle vermek istediği mesaj ise İslâm'ın ilk günkü gibi saf haline dönüşümünü sağlayarak Hz. Peygamber'in yaşadığı gibi bir yaşantıyı hayata geçirme iddiasıydı. Lakin hedeflediği amacının ne kadarını gerçekleştirdiği sorusu ise önümüzde müşkil bir mevzu olarak durmaktadır. Zira söylemleri ve hareketleriyle gösterdiği tutumlar İslam dünyasında olayların daha karışık, girift ve kompleks bir yapıya bürünmesine sebep teşkil ettiği de gözlemlenebilir. Ayrıca Muhammed b. Abdilvehhâb'ın Kur'an âyetlerini te'vil etmeden anlamlandırmak gerekir gibidüşüncelerinden ötürü onu Hâriciyye ve Zâhiriyye mezhepleriyle fikirsel anlamda irtibat kurdurtanlar da olmuştur. Ona göre "helali helal" ve "haramı da haram" kılan sadece Allah'tır. Ne olursa olsun Hz. Peygamber'den sonra hiç kimsenin sözünün din mevzularında delil oluşturması söz konusu olamaz. O açıdan akâid (inanca dair konular) mevzularında söz sahibi olan kelamcılar vehelal-haram konusunda fikir beyan eden fıkıhçıların sözleri bu anlamda delil olmayıp itibar edilmemelidir. Muhammed b. Abdilvehhâb, İslâm'ın temel kaynakları için yapılmış olan "akla" ve "ilme" dayalı tefsir, şerh ya da yorumları reddeder. Zira ona göre yapılan bu tür yorumlar insanları ana gayelerinden irak etmektedir. Son olarak Muhammed b. Abdilvehhâb'ın seyahatlerinde daha önceki dönemlerde de münâkaşa edilen "dini emirleri uygulamak imanın bir parçası mıdır, yoksa değil midir (amel imandan bir cüz müdür)? Tartışmalarındaki görüşlerini ise şu şekilde izah edebiliriz: Misalen herhangi bir nedenden dolayı "farz namazlarını terkeden" ya da "zekâtını vermeyen" kişiler ona göre mürted sıfatını alarak kâfir

⁴² Daha sonra bu davet mektuplarına "Eserleri ve Davet mektupları" başlığı altında değinilecektir.

olmuşlardır. Bütün bunlardan çıkaracağımız sonuç Muhammed b. Abdilvehhâb'ın ameli imandan bir cüz olarak gördüğüdür. Ona göre Müslüman olabilmenin şartı tevhidi ikrar, kalp ve davranış olarak yerine getirmek gereklidir. Aksi takdirde bunlardan biri eksik olursa kişi Müslüman olarak addedilmez.⁴³ Çünkü o, inananlar için elzem olanın dinlerini başka bir vasıtaya ihtiyaç duymadan doğrudan Kur'an ve sünnetten almaları gerektiğine inanıyordu. Hatta bu konuyla ilgili Basra'da bulunduğu vakit ulemayla münâkaşa ve münâzarada bulunmuştur.⁴⁴ Şu hususuda belirtmek gerekir ki ameli imandan bir cüz olarak görüp-görmeme hadisesi eskiden beri tartışılmalı bir mevzudur. Konumuz olmadığı hasebiyle gereği gibi üzerinde duramayacağız ancak şununda unutulmaması gerekir ki bu konu hakkında birçok ulema fikir beyanında bulunmuştur. Ancak mevzu şu şekilde kırmızı çizgilerle belirlenmiş ya da müslümandır-değildir nitelendirmeleri yapılmamıştır. Bizcede kendini Müslüman olarak görüp düşünen herkesi Müslüman olarak görme sorumluluğumuz var. Kendisine ait faturayı kesme durumunu biz değil Allah'a tevdi etmemiz daha isabetli olur kanısındayız. Zira uç nitelendirmeleri kullanmak hiç kimseye fayda sağlamayacağı gibi aradaki husumeti daha da körüklemiş olmaktadır.

Muhammed b. Abdilvehhâb, hayatında dönüm noktası oluşturmuş hocalardan da ders almıştır. Özellikle Hanbeli çevrede yetişmiş ve bu minvaldeki hocalardan ders almış olması fikir ve düşüncelerine de sirayet ettiği gözlemlenmiştir. Aynı şekilde yaptığı seyahatlerle İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye'nin eserleriyle de tanışmıştır.

1.2.3. Davetinin Esasları

Muhammed b. Abdilvehhâb'ın yukarıda verdiğimiz ve bundan sonraki bölümlerde değindiğimiz bilgilerden hareketle genel davet esasına baktığımızda şu önemli hususlar temayüz etmektedir:

- İnsanları, İslâm inancına, şirkin kokmadığı, en saf olan haliyle davet etmesi,

⁴³Muhammed b. Abdilvehhâb, *Tevhid*, trc. Harun Ünal (İstanbul: Tevhid Yayınları, 1996), 1: 159; Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti: Vehhâbi Hareketi ve Suud Devletinin Ortaya Çıkışı*, 20.

⁴⁴ Abdulaziz b. Abdillâh baz, Muhammed b. Abdilvehhâb, trc. Enbiya Yıldırım, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2000): 660.

- Bi‘dat ve hurafelere tepki alarak buraların kutsanmasına ve kabirlerin mescidler edinilmesine karşı çıkması,
- “İyiliği emr kötülüğü nehy” anlayışını güç kullanarak faaliyete geçirmesi.⁴⁵Bu husus aynı zamanda insanların ona karşı cephe almasına sebebiyet vermiştir.

Muhammed b. Abdilvehhâb’ın genel davet esaslarındaki bu düşüncelerine baktığımızda yapmaya çalıştığı durumun tevhidi yaşatmak olduğu iddiasıdır. Müslümanların tevhid anlayışını olması gereken haliyle yaşamaları elzem olanıdır. Ancak Vehhâbiler tevhid anlayışı korunacak düşüncesiyle bazı önemli şahsiyetlerin mezarlarının yıktırılması başta olmak üzere birçok uygulamayı bid‘at kapsamında değerlendirmişlerdir. Bid‘at uygulamalarında ifrat dereceye varan bu tutumları iddia edilen sorunun çözümünden çok daha farklı problemlerin zuhur etmesine sebebiyet verdiği de malum bir vakıadır.

1.2.4. Eserleri

Muhammed b. Abdilvehhâb’ın eserleri genel itibari ile göz önünde bulundurulduğunda asıl üzerinde durmak istediği mesajı tevhid olduğudur. *Kitab’ü’t-Tevhîd*, *Keşf’ü’ş-Şühuhât* ve *Mesâilu’l-Câhiliyye* gibi tevhid için müstakil eserler telif etmesi yanında; fıkıh, tefsir ve hadis gibi ilimleri tevhid mevzusuna rabt edecek şekilde de tevhide değinir. Davet mektupları, risale ve kitapları incelendiğinde bu husus rahatlıkla görülebilmektedir.

Tefsir, hadis, fıkıh ve siyer-i nebi ile ilgili muhtelif şekillerde risale, hutbe, fetva ve birçok kitapları bulunan Muhammed b. Abdilvehhâb’ın buradaki anlatım üslubu genelde herkesin anlayabileceği basitlik ve sadeliktir. Şaz ve zor olabilecek kelimeleri kullanmaktan uzak durduğu gibi cümlelerinin kuruluşu da genelde kısadır. Bunun yanında bütün kitaplarında tek bir üslub görülmez. Konudan konuya, durumdan duruma ve amaca göre üslubu değişmektedir. Bununla alakalı kitap ve diğer eserlerinde de bu durum göze çarpmaktadır. Misalen Muhammed b. Abdilvehhâb’ın *Kitab’ü’t-Tevhîd*

⁴⁵ İbn Baz, *Muhammed b. Abdilvehhâb Davetuhu ve Siretuhu*, 51.

eserindeki anlatım tarzı daha çok “arazî” iken, *Keşf’ü’ş-Şühuhât* adlı kitabında ise ekseriyetle “cedelî” bir anlatım üslubunu benimsediği müşahede edilir.⁴⁶

1.2.4.1. Tevhid ve Akaide Dair Eserleri

1.2.4.1.1. Kitab’ü’t-Tevhîd

Asıl adı "Kitab’ü’t-Tevhîd ellezi Hüve Hakkullahi ale’l-‘Abîd " olan bu kitabı İbn Gannâm’ın rivâyetine göre Muhammed b. Abdilvehhâb Hureymila’da iken kaleme almıştır. Lakin torunu Abdurrahman b. Hasan’ın rivâyetine göre ise bu kitap Basra şehrinde telif edilmiştir.⁴⁷ Eserin başlıca konularını tevhid, şirk ve bunlarla alakalı mevzular oluşturmaktadır. Kelime-i tevhid olan “Lâ ilâhe illâllah” lafzının nasıl anlaşılması ve tefsir edilmesi gerektiğinin fikrinin ana eksenini etrafında misalleriyle izah etmeye çalışır. Lafzı söylemekle işin hallolamayacağı, ikrarın yanında amelinde olması gerektiğini dile getirerek Hz. Peygamber başta olmak üzere diğer sâlih insanların kabirlerine gösterilen aşırı sevgiyi şirke götüren yol olarak nitelendirir. Birçok bölüme taksim edilen Kitab’ü’t-Tevhîd’in her babı müstakil unvanlardan oluşmaktadır. Bölümler genel olarak âyetlerle başlar, hadis rivâyetleriyle devam eder. Ardından bu âyet ve hadislerin daha iyi anlaşılması için bazı sahabe ve tabiinin sözlerine atıfta bulunur. Müteahhirin ulemasından İbn Teymiyye gibi şahsiyetlerin görüşlerine de ara ara yer verir. Her babın sonunda konuyla ilgili düşüncelerini özet şeklinde “mesâil” başlığı altında zikreder. Konunun akışına göre birçok âyetten istifade etmesinin yanı sıra farklı hadis kaynaklarından da faydalanmıştır. Ulemanın görüşlerinin yanında şer’î esasa dayalı kaynaklardan da azımsanmayacak kadar alıntılarda bulunmuştur.

Vehhâbiliğin temel kaynaklarından biri olan Kitab’ü’t-Tevhîd’e dair birçok şerh yazılmıştır. Bunların en meşhurları Muhammed b. Abdilvehhâb’ın torunlarından Süleyman b. Abdullah tarafından kaleme alınan “Teysîr’ül-Azîz’il-Hamîd fî Şerhi Kitab’it-Tevhîd” adlı eserin yanı sıra, yine aynı şekilde Muhammed b. Abdilvehhâb’ın torunlarından Abdurrahman b. Hasan (v. 1258/1842) tarafından “Fethü’l-Mecîd Şerhu Kitâb’it-Tevhîd” gibi önemli iki büyük şerh yazmıştır. Abdurrahman b. Hasan “Fethü’l-Mecîd”in daha muhtasarı olan “Kurretü ‘Uyûn’il-

⁴⁶Useymin, *eş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb Hayatuhu ve Fikruhu*, 81.

⁴⁷Useymin, *eş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb Hayatuhu ve Fikruhu*, 82.

Muvahhidîn fî Tahkîk Da'vet el-Enbiya' ve'l-Mürselîn" adlı bir şerh daha kaleme almıştır.⁴⁸ Kitab'üt-Tevhîd'inçok sayıda çeşitlillere çevirisi de bulunmaktadır. Bunlardan Türkçe, Urduca, Filipince ve Sinhala (Hint dillerinden biri) dillerine tercümelemleri sayılabilir. Muhtelif kütüphanelerde "yazma nüshaları" da mevcuttur. İbn Abdilvehhâb tevhid, şirk, bid'at ve hurafe kavramlarına getirdiği farklı yorumlar onun Hureymila ve Ueyne'den sürgün edilmesine sebebiyet vermişse de Muhammed b. Suud ile tanışmasından sonra onun bu düşünceleri üzerine "Suudi krallık" ve "Vehhâbilik" fikri tesis edilmiştir. Onun bu fikir ve düşünceleri üzerine reddiyelerde kaleme alınmıştır. En önemli reddiye ise kardeşi Süleyman tarafından kaleme alınan "es-Savâ'iku'l- ilâhiyye fi'r-red 'ale'l- Vehhâbiyye" adlı eserdir. İbn Süleyman burada İbn Abdilvehhâb'ın Hariciliğe temayül ettiğini söylemesinin yanı sıra onu "İbn Teymiyye ve İbn Kayyim'in şefaati, vesile, kabir ziyareti v.b konulardaki düşüncelerini yanlış aktarmakla suçlamış, bu âlimler söz konusu fiilleri küçük şirk sayıp fâilini mürted olarak nitelemedikleri halde Muhammed b. Abdilvehhâb'ın bu görüşleri onlara isnat ettiğini" dile getirir. Bir diğer reddiye ise Ahmed b. Ali el-Basrî el-Kabbânî'nin ele aldığı "Faslü'l- hitâb fî reddi dalâlâti İbn Abdilvehhâb" adlı eserdir. Kitâbü't-Tevhîd hali hazırda Suudi Arabistan başta olmak üzere Vehhâbiliğin egemen olduğu bazı mıntikalarda da ders kitabı olarak okutulmaktadır.⁴⁹ Hatta Suudi yönetimi hac farızası için Mekke'ye gelen hacı adaylarına her yıl çevirdiği farklı dillerle ücretsiz olarak kitabı dağıtmaktadır.

Bu eser Vehhâbilerin temel kaynağını oluşturduğu için önem arz eder. Muhammed b. Abdilvehhâb burada ele alıp işlediği konuları özellikle fikirlerine temel oluşturursun diye ayet ve hadisleri bu minvalde kullanmıştır. Ancak kimi zaman düşüncesini temellendirmek için verdiği bu nasların bazı tevilleri kanaatimizce bazı sıkıntılı durumların oluşmasına sebebiyet verdiği de göze çarpabilmektedir.⁵⁰

⁴⁸Useymîn, *eş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb Hayatuhu ve Fikruhu*, 84; Ahmet Vehbi Ecer, *Tarihte Vehhâbi Hareketi ve Etkileri*, (Ankara: ASAM Yayınları, 2001), 61-62.

⁴⁹ Emrullah Yüksel, "Kitab'üt-Tevhîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26: 119-120; Her iki reddiye eserini Ahmet Cevdet Paşa da zikreder. Bu konu hakkında bk. Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, (İstanbul: Üçdal Neşriyat Yayınları, 1966), 7: 231.

⁵⁰ Bu nasların yorumlarıyla ilgili daha fazla bilgi bkz: İbn Abdilvehhâb, *Tevhid*, 1: 96-97.

1.2.4.1.2. Keşf'ü'ş-Şübuhât

Kaynaklarda ne zaman telif edildiğiyle ilgili kesin bir bilgi bulunmayan bu eser hakkında yaygın görüş, Muhammed b. Abdilvehhâb'ın Uyeyne'de ikamet ettiği son zaman diliminde ya da onun Der'iyye'ye intikalinden sonra kaleme alındığı yönündedir. Muarızlarına karşı kaleme alınmıştır ve muhteva olarak Kitab'ü't-Tevhîd'e oranla daha küçük hacimlidir. Daha öncede ifade edildiği gibi cedelî bir üslub formatına sahip olan bu eserde önce şart edatları ve hemen ardından gelen şartın cevabı yöntemi sıkça kullanılır. Kitabın mevzularıyla daha çok tevhid, tevhidi bozan velî, gavs, kutub gibikavramlara yüklenen olumsuz içeriklere dair hususları açıklığa kavuşturma, tevhidin yalnız dil ve kalp ile sahih olmadığı, amel ile de tasdik edilmesi gerektiği, tevessül ve şefaât gibi konulardır.⁵¹ Kitab'ü't-Tevhîd'teki mevzuların burada tekrar işlendiği göze çarpmaktadır. Ayrıca Keşf'ü'ş-Şübuhât Vehhâbiler için Kitab'ü't-Tevhîd'ten sonra önemli ikinci kaynaktır.

Burada önemine binaen Abdullah Sâlih el-Useymin'in kitabında derlediği, Muhammed b. Abdilvehhâb'ın bazı eserlerini aktarmak istiyoruz.⁵²

1.2.4.1.3. Kitabu'l-Usuli's-Selâse ya da el-Usûlü's- Selâse ve Edilletûhâ

Burada müellif İslâm'ın erkânını, ibâdet çeşitlerini, tağutları inkârın gerekliliğini, rab, ölümden sonra diriliş ve Hz. Peygamberin siretini bilme gibi konuları âyet ve hadislerden delil getirerek işler.⁵³

1.2.4.1.4. Müfîdü'l-Müstefîd fî Küfr-i Târiki't-Tevhîd

H. 1167 senesinde kardeşi Süleyman b. Abdilvehhâb'ın kendisine karşı yazdığı reddiyeye bir cevap niteliğinde kaleme almıştır. Müslümanların İslâm dininden çıkışıyla ilgili görüşler hususunda İbn Teymiyye'nin fikrini benimsediğini dile getirir. Kimi zamanda görüşlerini teyid etmek amacıyla İbn Teymiyye'nin ve İbn Kayyim'in

⁵¹Useymin, *eş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb Hayatuhu ve Fikruhu*, 86-87.

⁵²Useymin, *eş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb Hayatuhu ve Fikruhu*, 87-111.

⁵³ Bu konu hakkında bk. Muhammed b. Abdilvehhâb, *Dinde Üç Temel Esas ve Delilleri*, trc. Kadir Mevlüd Değirmenci, (Çevrimiçi) <http://www.ulfetder.com/ekitap>; Ayrıca Abdullah Salih el-Useymin, *Dinde Üç Temel Esas ve Delilleri*, üzerine bir şerh yazmıştır bkz: www.ulfetder.com/ekitap.

görüşlerinden istifade eder. İçinde şartlı edatların kullanıldığı ve cedelî bir havanın hâkim olduğu eser muhteva olarak Keşf'ü'ş-Şübuhât'ı andırmaktadır.⁵⁴

1.2.4.1.5. Kelimatun fî Ma'rifeti Şehadeti en La İlahe İllallah ve Enne Muhammeden Râsûlullah

Bu kısa risalede Muhammed b. Abdilvehhâb, asıl mesajı halk tarafından anlaşılmayan bazı hadisleri zikrederek konuya giriş yapar. "Kim ki halis bir niyetle lâ ilâhe illallah dese cennete girer" hadisini örnek verir ve bu sözü söylemenin yanında gereği gibi amel etmenin önemi üzerinde durur. Ardından Hz. Peygamberin nübüvvetini aklî ve naklî delillerle izah eder.⁵⁵

1.2.4.1.6. Kelimatun fî Beyân-i Şehadeti en La İlahe İllallah ve Beyanu't-Tevhid

Bu eserde Muhammed b. Abdilvehhâb akide mevzuyla ilişkili konuları ele almaktadır. Tevhidin önemi ve bununla beraber tevhide zarar veren fiillerin reddi, "ilah" kelimesinin mabud anlamına geldiği, ilk müşriklerin rububiyet tevhidini kabul edişleri ve sonrakilerin öncekilere oranla şirk koşma konusunda daha kötü oldukları gibi hususlar örnek verilebilir.⁵⁶

1.2.4.1.7. Akâid İle Alakalı Diğer Eserleri

Muhammed b. Abdilvehhâb'ın tevhid ile alakalı diğer eserlerini ise aşağıda yalnızca liste halinde aktarmak istiyoruz:

- Risale fî'r-Redd ale'r-Rafıza.
- Akidetü'l-Fırkati'n-Naciye.
- el-Kavaidü'l-Erbaa.
- el-Mesâilü'l-Cahiliyyeti'lletî Hâlefehâ Rasulullah.

⁵⁴Useymîn, *eş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb Hayatuhu ve Fikruhu*, 87-88.

⁵⁵Useymîn, *eş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb Hayatuhu ve Fikruhu*, 92.

⁵⁶Useymîn, *eş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb Hayatuhu ve Fikruhu*, 91.

- Tefsîru Kelimeti't-Tevhid.
- el-Mesâilü'l-Hamsü'l-Vâcibu Ma'rifetühâ.

1.2.4.2. Risale, Hutbe ve Fetvaları

Muhammed b. Abdilvehhâb'ın bahsettiğimiz kitapları dışında hutbe, fetva ve risaleleri de bulunmaktadır. Ancak bunlar, farklı eserlerin içerisinde dağılık olarak yer alırlar.⁵⁷

1.2.4.3. Tefsire Dair Eserleri

Kaynaklardan elde ettiğimiz bilgilere göre Muhammed b. Abdilvehhâb'ın Tefsir ile alakalı çalışmaları da vardır. Bazı kaynaklarda, farklı sureler ile alakalı yapmış olduğu tefsirlere ulaşmış bulunmaktayız. “Fedâilu'l-Kur'an” ve “et-Tefsîr ala Ba'di Süveri'l-Kur'an”⁵⁸ adlı eserleri bunlardan birkaçıdır.

1.2.4.4. Hadis ve Siyere Dair Eserleri

Muhammed b. Abdilvehhâb'ın Hadis ve Siyer'le alakalı yazmış olduğu eserler de mevcuttur. Aşağıdaki eserler, bu alanlardaki çalışmalarındandır:

- el-Ehâdis fî'l-Fiten ve'l-Havâdis.
- Muhtasaru Zâdi'l-Meâd.
- Muhtasaru Sîreti'r-Rasûl.
- Kısasu'l-Enbiya.
- Sittetü Mevadiâ mine's-Sîre.

1.2.4.5. Fıkha Dair Eserleri

Fıkıh ilmi ile alakalı yazdığı eserler ise şunlardır:

⁵⁷Bu konu hakkında bk. İbn Gannam, *Târîhu Necd*, 209-479.

⁵⁸ Muhammed b. Abdilvehhâb'ın Fatiha, Bakara, Ali-İmran ve Yunus sureleri gibi yaptığı tefsirler hakkında bk. İbn Gannam, *Târîhu Necd*, 483-601.

- Mecmûu'l-Hadîs alâ Ebvâbi'l-Fıkh.
- Âdâbü'l-Meşy-i ile's-Salât.
- Ahkâmu's-Salât.
- Kitabu'l-Kebâir.
- Nasîhatü'l-Müalimîn.
- Mebhasu'l-İctihâd ve'l-Hilaf.
- Muhtasaru'l-İnsâf ve's-Şerhi'l-Kebîr.
- el-Mesâilü'lleti lahasaha Şeyhülİslâm Muhammed b. Abdilvehhâb.

1.2.4.6. Davet Mektupları

Muhammed b. Abdilvehhâb, tebliğ gayesi ile davet mektupları kaleme almıştır. Bu davet mektuplarının muhatapları arasında, bölge liderleri de bulunmaktadır. Söz konusu mektupların bir kısmının başlıkları aşağıda listelenmiştir:⁵⁹

- Muhammed b. Abdilvehhâb'dan bu mektubun ulaştığı kimseye.
- Muhammed b. Abdilvehhâb'dan Şeyh Fâzıl Ebû Mezîd'e.
- Muhammed b. Abdilvehhâb'dan Mekke Şerifi Ahmed b. Said'e.
- Muhammed b. Abdilvehhâb'dan, Müslümanlardan bu mektubun vasıl olduğu kimseye.
- Muhammed b. Abdilvehhâb'dan Bağdat âlimlerinden Abdurrahman b. Abdullah es-Süveydî'ye.
- Muhammed b. Abdilvehhâb'dan Abdullah b. Muhammed b. Abdüllatif'e.
- Muhammed b. Abdilvehhâb'dan Mekke Şerifi Galib b. Said'e.

⁵⁹İbn Gannam, *Târîhu Necd*, 209-393; Ecer, *Tarihte Vehhâbi Hareketi ve Etkileri*, 59-61.

- Muhammed b. Abdilvehhâb'dan Abdullah b. Sehîm'e.
- Muhammed b. Abdilvehhâb'dan Muhammed b. Abbâd kardeşe.
- Vakıf'a izin verme olayı hakkında bir mektup.
- Riyad halkına mektup.
- Muhammed b. Abdilvehhâb'dan Abdullah b. İsa ve oğlu Abdilvehhâb'a.
- Muhammed b. Abdilvehhâb'dan Abdurrahman b. Rebâ'ya.
- Muhammed b. Abdilvehhâb'dan Ahmed b. Abdulkerim'e.
- Muhammed b. Abdilvehhâb'dan Ahmed b. İbrahim'e.
- Muhammed b. Abdilvehhâb'dan Ahmed b. Yahya'ya.
- Uyeyne halkına mektup.

Muhammed b. Abdilvehhâb'ın bu mektupları risale şeklindedir. Bu mektupların nasıl ve ne şekilde bizlere ulaştığı ise meçhuldür. Önemli Vehhâbi tarihçilerinden olan İbn Gannam bu mektupların yirmi altı tanesini eserinde zikretmektedir.⁶⁰

⁶⁰ Bu konu hakkında bk. İbn Gannam, *Târîhu Necd*, 209-393.

İKİNCİ BÖLÜM

2. VEHHÂBİLİĞİN TEŞEKKÜLÜ, TASAVVUF VE TARİKATLAR

2.1. Vehhâbiliğin Teşekkülü Esnasında Arabistan'ın Necid Bölgesinde Dinî ve Siyasî Durum

Hiçbir dinî, siyasî ya da sosyal hareket birden bire ortaya çıkmaz. Bu tür hareketlerin oluşum sürecini etkileyen birçok önemli faktör bulunmaktadır. Bu faktörlerin bazıları kimi zaman diğerlerine oranla daha belirleyici olabilmektedir. Örneğin Vehhâbiliğin teşekkül süreci incelendiğinde coğrafi, sosyal-kültürel, dinî ve siyasî birçok unsurun etkili olduğu görülmektedir. Bunlar arasında dinî ve siyasî etkenler ise daha belirleyicibir rol üstlenmektedirler. Bu sebeple XVIII. yüzyıl Arap Yarımadası'nın Hicaz bölgesinde zuhur eden Vehhâbiliğin teşekkülünü siyasî ve dinî açıdan incelemek gerekmektedir.

2.1.1. Siyasî Durum

İslâmiyet öncesi Necid topraklarında devlet olarak varlığını sürdürmüş siyasî bir oluşuma rastlamak pekde mümkün değildir. Ancak bu coğrafyada hüküm süren bazı krallıklar mevcut olmuştur. Bunlardan biri V. ve VI. yüzyılda kurulmuş olan Kinde Krallığıdır. Miladi 480-529 yılları arasında hüküm süren bu krallığınOrta Arabistan'daki birçok kabileyi merkezi otoriteye ilhak etme girişiminin olması tarih açısından önem arz etmiştir.⁶¹

İslâmiyet'in Arap Yarımadası'nda zuhur etmesinden sonra bu bölgede XVIII. yüzyıla kadar birçok İslâm devleti kurulmuştur. İlk İslâm devletinin temelleri ise Hz. Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hicretinden sonra atılmıştır. Hz. Peygamber'den sonra Raşid Halifeler Dönemi ve ardından sırasıyla Emeviler, Abbasiler, Memlûklüler ve Osmanlılar bu bölgeyhâkim olmuşlardır. Ancak bu devletlerin Hicaz'da yer alan Necid bölgesinin coğrafi konumu ve bu konumdan kaynaklanan yaşam tarzından ötürüsöz konusu bölgeye tarih boyunca gereken ehemmiyeti gösteremedikleri de bilinen

⁶¹Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Kinde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26: 37-38; Büyükkara, *İhvan'dan Cüheymana Suudi Arabistan ve Vehhâbilik*, 20.

bir gerçektir. Zira Necid bölgesi bu devletlerin hudutlarınabakıldığında çoğu zaman haritalarda beyaz zemin şeklinde yerini almıştır.Beyaz zeminse bu devletlerin buraya ilgisiz ve alakasız kaldıklarının alametidir.⁶²

Hicaz'ın Osmanlı hâkimiyetineilhakı ise Mercidabık (24 Ağustos 1516) ve Ridâniye (22 Aralık 1517) başarısından sonra savaşız ve kansız bir şekildeolmuştur.Bu dönemde Osmanlı yönetiminde padişah Yavuz Sultan Selim bulunmaktaydı.⁶³Sultan Selim'in Mısır'ı fethetmesiyle Arap Yarımadası hicri 923 miladi 1517 senesinde Osmanlı topraklarına dâhil olmuş oldu. Fakat Osmanlı Devleti, bölgeye özellikle de Necid'ebulduğu coğrafi konumundan ötürü yönetme açısından doğrudan müdahil olamamıştır. Bölge daha çok kabilenin “şeyh” denilen güçlü liderleri tarafından yönetilmekteydi. Her kabile lideri bulunduğu yerin yönetiminden sorumluydu. Kimi zaman bu kabileler arasında çıkan anlaşmazlıklar uzun süre devam eden savaşlarınpatlak vermesine ve aralarındaki anlaşmazlığın daha da derinleşmesine sebebiyet vermiştir. Osmanlı'dan önce de böyle olan yönetim hali, Osmanlı geldikten sonra da bu şekliyle devam etmiştir. Aynı şekilde Vehhâbiliğin neşet ettiği dönemdede birçok emirlik Necid'e hükmediyordu. Uveyne'de Muammer Ailesi, Der'iyye'de Suud Ailesi, Riyad'da Devvâs Ailesi, Ahsa'da Benî Hâlid, Necran'da Hazal Ailesi ve Hail'de Ali Ailesi bu kabilelere örnek verilebilir.Arap Yarımadası'ndaki birçok emirlikte olduğu gibi bunlar arasında da siyasî bir birliktelik bulunmadığıgibi uygun bir fırsatı yakaladıkları anda dabirbirlerinin hak ve hukukunuçiğneyebiliyorlardı.Bundan ötürü bölgedeki halkta sürekli bir korku ve panikhâkimdi. Huzurun, güvenin ve istikrarın olmadığı bu mıntıkada husumet başını almış gidiyordu. Barış ortamının nispeten sağlandığı dönemlerde bile insanlar kendi buldukları yerlerde âdeta hapis hayatı yaşıyor gibiydiler. Zira bedevîlerin baskınlarından dolayı yollar tehlike saçıyordu ve neticede başka bir yere gitme şansları da yoktu ya da kalmamıştı.⁶⁴Ahmed Emin (ö. 1886/1954), konuyla ilgili olarak şu tespitte bulunmaktadır:“Merkeze uzak ve ulaşım zorluğu yaşanan şehirlerde toprak sahipleri arasındaki iç çekişmelerbölgede farklı dramların yaşanmasına sebebiyet vermişti. Toprak ağaları birbirlerine cephe almış,

⁶² Büyükkara, *İhvan'dan Cüheymana Suudi Arabistan ve Vehhâbilik*, 21.

⁶³ Ecer, *Tarihte Vehhâbi Hareketi ve Etkileri*, 103.

⁶⁴ Şeyh Haz'al, *Târîhu'l-Cezireti'l Arabiyye fî Asri-şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb*, 38-40; Bu konu hakkında bk. Useymin, *eş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb Hayatuhu ve Fikruhu*, 14-16.

kimse idarecileri dinlememekte ve bu durum bağımsızca hareket etmelerine sebebiyet vermekteydi.”⁶⁵Yusuf Ziya Yörükan ise Vehhâbilerin başarılı olma saiklerini şu şekilde dile getirmektedir:“İbn Suud onun her emrini yerine getirirdi, onun emriyle millet etrafa saldırmaya ve aldıkları ganimetlerden İbn Suud’a beşte bir ganimet hissesi vermeye başladılar. Hükümet merkezinden uzak olmaları muvaffakiyetlerini kolaylaştırıyordu. Mekke şerifleri vaziyeti kavrayamadılar, Medine vali ve kumandanları da sadriazam mütekaaitlerindendi, Vehhâbî hareketi kuvvetlendikten sonra bunlar İstanbul makamlarına şikâyet etmekle yetindiler. İbn-i Vehhâb ile İbn-iSuud birleşip etrafa saldırdıkları sırada İstanbul hükümeti Lâle devrinin ıstıraplarını çekiyordu. Birinci Mahmut (ö. 1168/1754) 1730 da henüz tahta çıkmıştı. Patrona yaranı ile ve yeniçerilerle meşguldü. Nadir Şah hudutları tehdit ediyor, Rusya ve Avusturya devamlı tecavüzlerde bulunuyorlardı. Vehhâbiler I. Abdülhamit (1773-1788) devrinde faaliyetlerini artırdılar, devlet Rus harbiyle meşguldü. Cezar Paşa Şamda, Kölemenler Mısırdaki isyan etmişlerdi. Üçüncü Selim devrinde ise Rus ve Avusturya tecavüzlerinden başka, Fransızlar Mısır’a girmişlerdi. Pazvant oğlu ve Tepedelenli isyanları, Belgrat dayısı, Sırp isyanı ve Nizamıcedid hareketleri Harameyni işgal eden Vehhâbîleri görmeye vakit bırakmıyordu, İkinci Mahmut devri aynı müşkülât içinde idi. Vehhâbî’ler hacıları Harameyne gitmekten menediyor, mallarını da ganimet sayıyorlardı, tehlike büyüdü. 1790 da Şerif Galip ile Suudîler arasında fiilen harp başladı...”⁶⁶ Öbür yandan Fatih M. Şeker “Osmanlılar ve Vehhâbilik” adlı eserinde Hüseyin Kazım Kadri’nin Vehhâbiliğin bölgede bu denli siyasî bir ağırlığının olmasının en önemli nedenini, bölgede aktif bir gücesahipolan ve orayı yönetmekle sorumlu şeriflerin Osmanlı Devleti’ni doğruluk payı olmayan bilgilerle yönlendirmelerine bağlamasına işaret eder.⁶⁷ Neticede bu durum merkezi yönetimin ortaya çıkan olayların sebeplerini tam olarak kavrayamamasına sebep teşkil etmiştir.

⁶⁵ Ahmed Emin, *İslam’ın Bugünü*, trc. Abdulvehhâb Öztürk (Ankara: İslam Kitapevi Yayınları, 1977), 139.

⁶⁶ Yörükan, "Vehhâbilik", 57; Ecer, *Tarihte Vehhâbi Hareketi ve Etkileri*, 121.

⁶⁷ Fatih M. Şeker, *Osmanlılar ve Vehhâbilik (Hüseyin Kâzım Kadri’nin Vehhâbilik Risâlesi)* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007), 163.

2.1.2. Dinî Yapı

Arap Yarımadası'nda putperestliğin hüküm sürmesinin yanı sıra bölgede Hıristiyanlık, Yahudilik ve Mecusilik gibi dinlere mensup kişiler de mevcuttu. Necid mıntikasında da çeşitli şekillerde varlığını devam ettirmiş; Yemen, Aden, İran, Hint, Irak ve Şam gibi kadim akidevî oluşumlardan söz etmek mümkündür. Buranın halkı Hz. Peygamber'in mesajı kendilerine ulaştıktan sonra Müslüman oldular. Ancak sonraları İslâmiyet'in mesajını tam olarak anlayamayan bazı kabileler Müseylemet-ü'l-Kezzap, Secâh, Tuleyhatu'l-Esedî ve Esvedu'l-Ansî gibi sahte peygamberlere tabi oldular.⁶⁸

Hz. Peygamber'in vefatından Vehhâbiliğin doğuş zamanına kadarki dönemde bölge sancılı bir süreçten geçmekteydi. Daha önceden de ifade ettiğimiz üzere buranın sosyal ve coğrafi konumundan ötürü merkezi otoritenin buraya ilgisiz kalması başta eğitimde olmak üzere birçok menfi durumun vuku bulmasına sebebiyet vermişti. Şüphe yok ki siyasî istikrarın olmadığı bir yerde eğitim sisteminin düzeninden bahsetmek de mümkün değildir. Ancak sınırlı olsa Necid'te Kur'an, Sünnet ve fıkıh gibi dinî ilimler ders halkaları şeklinde ulema tarafından veriliyordu. Hanbeli fikhî yaygın olduğundan ötürü bu mezhebin doktrinleri verilen derslerin başında geliyordu. Çünkü dilinin basit ve anlaşılır olmasının yanı sıra dört mezhep içerisinde Kur'an ve Sünnetin zahirine en yakın olanı Hanbeli mezhebi olduğu belirtiliyordu.⁶⁹ Aslında mezhepleri benimseyen bireyler benim mezhebim İslam'ın öngördüğü yaşam biçimine daha uygun ya da ben daha hak olanıyım tarzı söylemelerden uzak durması önem arz etmektedir. Zira "ben" ile başlayan söylemler bizi biz olmaktan ayırır seviyeye getirir.

İlmin azlığıyla yaygınlaşan cehalet Necid'i tesiri altına almıştı. İnsanlar canlı cansız varlıklara inanıyorlardı. Bunların başında insanların ağaca ve taşlara tapmaları geliyordu. Mezarlıklara türbeler inşa edilirdi ve buradakilere de adaklar adanırdı. Kabirdekilerin başlarına gelecek ya da gelmesi muhtemel zararları da def ettiklerine

⁶⁸ Yörükân, "Vehhâbîlik", 55; Ethem Ruhi Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri* (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2014), 208; Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi* (Ankara: DİB Yayınları, 2016), 507.

⁶⁹ Useymin, *eş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb Hayatuhu ve Fikruhu*, 16-17.

inanıyorlardı.⁷⁰ Ayrıca namaz eda edilmez, zekâtlar verilmez, başkasına ait mallar da gaspedilirdi”.⁷¹

Muhammed b. Abdilvehhâb’ın davetinden önce Necid’in durumuyla ilgili olarak Abdülaziz b. Abdullah b. Bâz⁷² ise şu açıklamalarda bulunur:

“Necid halkı Muhammed b. Abdilvehhâb’ın davetinden önce bir Müslümanın kabul etmesinin mümkün olmayacağı bir hal üzereydiler. Şirkin en büyüğü Necid’de vuku bulmuş ve bölgeye yayılmıştı. İnsanlar Allah dışındaki diğer varlıklara; türbelere, ağaçlara, taşlara, mağaralara, veli olduğunu dile getiren mecnûn ve meczuplara ibâdet ediyorlardı. İnsanlar sihirbaz ve kâhinlere gelir ve onların dediklerine inanıyorlardı. Bu durum bütün Necid ahalisine yayılmıştı. Bunlara karşı çıkanlar ise parmak sayısını geçemeyecek kadar azdı. Mekke ve Medine’de de durum bundan farklı değildi. Kabirlere türbeler inşa etmek, veli olduğuna inanılan kişilere dua etmek, onlardan yardım talep etmek, kabir, mağara, meczup-mecnun ve ağaç gibi şirkunsuru kokan fiiller Yemen’de de yaygın bir vaziyetteydi. Necid’de ise bu durum sayılamayacak kadar geniş yelpazeliydi. Yine Necid’de cinlere dua edip yardımlarını dilemek, kötülüklerinden uzak durmak için adlarına kurban kesmek ve etini evin farklı tenha yerlerine bırakmak halk arasında yaygın olan diğer âdetlerdendi. Muhammed b. Abdilvehhâb bu şirki insanlar arasında görüyor ve bununla mücadele eden birilerini ise göremediğini belirtiyordu. İşe ehemmiyet yükledi ve Uyeyne’de bulunduğu süre zarfında kendisi halkı irşada yöneldi. Şirk ve hurafe olan bu durumlara karşı ulema ile mektuplaştı. Necid, Mekke, Medine, Yemen ve diğer bölgelerdeki ulema ona müspet cevaplar vermiş olsa da aralarında menfî yanıt verenler de vardı.⁷³

Tarihte bu denli ilgisizve adeta kaderine terk edilmiş olan Necid, Muhammed b. Abdilvehhâb’ın başkaldırısıyla farklı bir boyut kazanmıştı. Osmanlı Devleti’nde muhtemeleniçerde ve dışarda yaşanan gelişmeler başta olmak üzere sosyal hayat ve

⁷⁰ Ahmed Emîn, *Zü’amâü’l-İslah fî Asri’l-Hadîs*, 11-12.

⁷¹ Yörükan, "Vehhâbîlik", 56.

⁷² Abdülaziz b. Abdillâh b. Abdîrrahman b. Muhammed b. Abdillâh b. Bâz, 1912 yılı Kasım ayında Necid’in başkenti Riyad’da doğdu. Çoğu Muhammed b. Abdilvehhâb’ın torunu olmak üzere, pekçok hocadan istifade etti. Suud-i Arabistan’ın en yüksek dini mevkisinin başında da bulunan bin Bâz 1999 tarihinde vefat etti.

⁷³ İbn Bâz, *Muhammed b. Abdilvehhâb Davetuhu ve Siretuhu*, 25-27.

coğrafi konumun etkisiyle ilk anlardayaşanan bu gelişmeler pek dikkate alınmadı. Zira olayın düşünülenden daha büyük bir vaka olduğu, ardından yaşanan gelişmelerde kendini gösterdi.

2.2. Vehhâbiliğin Teşekkülü Esnasında Tasavvuf ve Tarikatların Genel Durumu

Tasavvuf ve tarikatların genel durumu hakkında bilgi vermeden önce, her ne kadar tasavvufun menşei ile ilgili farklı rivâyetler mevcut olsa da, tasavvufun kökeniyle ilgili bazı bilgilerin kaydedilmesini önemli buluyoruz.

Tasavvufun kökeniyle ilgili birçok fikir ileri sürülmüştür. Erken dönem tasavvufçulardan olan Ebû Nasr Serrâc (ö. 378 / 988) duru ve temiz anlamına gelen “safâ” ve “saffet”ten, Asr-ı Saadetteki ashabı suffe’deki “suffe” kelimesinden, giydikleri şeye nisbetle yün anlamına gelen “sof” tandolayı “sûfîyye” olarak adlandırdığını belirtir. O, bu durumu şu şekilde açıklığa kavuşturur: Tarihte insanlar giydikleri elbiseye nispetle lakaplar alabilmişlerdir. Hz. İsa’nın arkadaşları beyaz giyinirlerdi. Onun için onlara beyaz giyinenler anlamında nasıl ki “havâfiler” denildiyse, sûfiler de yünlü elbiseler giydikleri için onlara da bu isim verilmiştir.⁷⁴ Yunanca hakim ve filozof anlamına gelen “sofia” kelimesinden türediğini dile getirenler de olmuştur.⁷⁵

Tasavvufla ilgili bazı tanımlara bakacak olursak; “Sırrın ve ruhun hakka ulaşmasıdır”⁷⁶, İmam Gazzâlî (ö. 505/1111) “Tasavvuf, nefsin ağır gelen zorluklarına katlanmak, onu kötü huy ve çirkin sıfatlardan arındırmak, Allah’tan başka her şeyi kalpten boşaltarak kalbi Allah’ın zikriyle süsleyip güzelleştirmektir”⁷⁷, “Güzel ahlak”, “kalp temizliği”, “nefs ile mücâhede”, “Kitap ve sünnete sarılma” ve “bâtın ilmi”ni taşımasının yanında “havassa ait ledün ilmi” olarak ifade edenler de

⁷⁴ Ebû Nasr Serrâc Tûsî, *İslam Tasavvufu: Luma*, trc. H. Kâmil Yılmaz (İstanbul: Altınoluk Yayınları, 1996), 22-26.

⁷⁵ Bu konu hakkında bk. Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1985), 26-27; H. Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2011), 24.

⁷⁶ Ebû Bekir Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf: Ta’arruf*, trc. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1979), 136.

⁷⁷ Gazzâlî, *El-Munkızu Mine’ d-Dâlal*, trc. Yahya Pakiç (İstanbul: Sey-Tac Yayınları, 2002), 106.

olmuştur.⁷⁸ Bazılarıda tasavvufu “hakk’ın seni sende öldürmesi ve seni kendisi ile diriltmesidir”⁷⁹ sözüyle tarif etmişlerdir. Bütün bu tariflerden anlaşılacağı üzere her sûfi kendi zihin dünyasına göre tasavvufa bir açıklamada bulunmuştur.

Kur’an-ı Kerim ve Hz. Peygamber döneminde “tasavvuf” kavram olarak geçmemektedir. Zira bu dönemde tasavvuf daha çok muhteva olarak mevcuttu. Takva ve ilimde derinleşen insanlar içinse “zâhid”, “âbid”, “fakîr” ve “nâsık” gibi ifadeler kullanılmıştır. Başlangıçtan günümüze dek İslâm literatüründeki tasavvuf birçok merhaleden geçmiştir. Ekseriyetle kendisinden bahsedilen merhaleler ise; Zühd dönemi (Hicretin ilk iki asrı), Tasavvuf dönemi, Vahdet-i vücud devri ve Çağdaş dönemdir.

Tasavvuf, dönem olarak da Sünnî, Selefi ve Şiî olmak üzere üç kısma taksim edilmiştir.⁸⁰ İnsana manevî, ruhî, ahlâkî ve psikolojik yönde fayda sağlayan tasavvuf, zamanla rıza-i ilahiyeye ulaşmada devranlar geçirmiştir. Hicri birinci ve ikinci asırda Allah’ın rızasını kazanma hali daha zâhir bir haldeyken üçüncü ve dördüncü asırda ise zâhidane yaşantının yanında, tasavvuf yavaş yavaş zâhirden bâtına doğru bir yönelişe doğru yol almaya başlamıştır. Müsteşriklerin büyük çoğunluğu tasavvufun menşei İslâm dışı nedenlere dayandırdılar. Buna karşın tam zıddını savunup İslâm’a nispet edenler de olmuştur.⁸¹ Biz ise tasavvufun nerden neşet ettiğinden çok makul olan çerçevede değerlendirilip, eylem ve hareketleri üzerinde yoğunlaşmanın bizlere daha çok katkı sunacağı kanaatindeyiz.

Bu konuyla ilgili çağdaş düşünürlerden Fazlurrahman, tasavvufun geçirdiği evreler hakkında şu tespitlerde bulunur: “Hicri ilk üç asırda insanların sûfi olgusu ile ilgili düşünce biçimleri “çarpıcı bir ruh bağımsızlığı” olmasının yanı sıra müspet anlamda semere teşekkül ettiren bir dönemdi. Bundan sonraki süreçlerde ise safiyetini kaybederek şeyhin yapmış olduğu eylemlere mutlak itaat şeklinde tezâhür etmiştir.”⁸²

⁷⁸ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 26-29.

⁷⁹ Osman Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi* (İstanbul: Seha Neşriyat Yayınları, 1995), 23-24.

⁸⁰ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, 101; Bu konu hakkında bk. Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, 76-77.

⁸¹ Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, 29-48, 82-86.

⁸² Bu konu hakkında bk. Fazlur Rahman, *İslam*, trc. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 207-255.

İslâm dünyası için Hicri VII. ve VIII. yüzyıllar fikri anlamda birçok görüşün boy gösterdiği asırlardır. Zira ecnebi kültürlerden İslâm dünyasına dâhil edilen kimi fikirler, batıl birçok mezheplerin neşetine sebebiyet verdiği gibi tasavvufî algılayış biçimini de etkilemiştir. Neticede birçok tarikat ortaya çıkmış vehatta tarikatlar denilen bu kurumlar müesseselerinin neredeyse çoğunu bu yüzyılda ikmal ettirmişlerdir. Bu nedenle bu yüzyıl için “Tarikatlar asrı” ifadesi de kullanılmıştır.⁸³ Öte taraftan tarikatların çoğunun XVII. yüzyıldan önce, merkez teşkilatları bulunmamaktaydı. Bireyleri ve intişar etmiş kolları arasında, güçlü bağlar bulunmamasına rağmen yayılma alanı elde etmişti. XVIII. yüzyıldan önce Sudan’daki Kadirilik ve Şazeli tarikatları arasında herhangi hiyerarşik bir yapı söz konusu değildi. Genelde şeyh-mürîd ilişkisi herhangi biri arada olmadan doğrudan şeyh ile temas hâlinde olacak şekildeydi. XVII. yüzyılın sonu itibariyle daha geniş coğrafyalar yayıldı ve halk nezdinde karşılığı bulunan yeni yeni tarikatlar neşet etti. Ayrıca XVIII. yüzyıl öncesi dönemdeki tarikatlarda bir çocuğun, şeyh olan babasının yerine geçmesi bazı nadir haller hariç çok az rastlanan bir durumdu. Şeyhin yerine geçecek mürşid kişide daha çok aranan özellik, soy soptan öte manevi bir liyakata sahip olması idi.⁸⁴

XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti’nin başında bulunan padişahların (III. Ahmed (1115/1703-1168/1754), I. Mahmud (1143/1730-1168/1754), III. Osman (1168/1754-1171/1757), III. Mustafa (1171/1757-1187/1773), I. Abdülhamid (1187/1774-1203/1789), III. Selim (1203/1789-1222/1807); şu ya da bu şekilde tasavvufla ilişkileri olmuştur. Kimi zaman parasal anlamda yardımda bulunarak tekke yaptırmışlar ya da tamir ettirmişlerdir; kimi zamanda bizatihi kendilerinin yazmış olduğu Kur’an-ı Kerim’i tekke şeyhlerine hediye etmek gibi manevî destekleri olmuştur. Örneğin III. Ahmed (ö. 1149/1736) Hafız Osman’dan Nesih yazısı ile ilgili icazetname almış bir padişaktır. Dört tane Kur’an-ı Kerim’i kendisi yazmış ve bunlardan birisini Kocamustafapaşa Tekkesi’nin şeyhi Mehmed Nûreddin Efendi’ye hediye etmiştir. Ayrıca Osmanlı padişahları ara sıra şeyhleri ziyaret ederek sohbetlerine dâhil olmuş ve ilimlerinden faydalanmaya çalışmışlardır. Padişahlar yalnız İstanbul’daki

⁸³ Ahmed İbn Teymiyye, *İbn Teymiyye Külliyyatı*, trc. Yusuf Işıcak v. dğr (İstanbul: 1987), 2: 33-34.

⁸⁴ Nehemia Levtzion, “XVIII. Yüzyıl Sûfi Tarikatları Yapı, Teşkilat ve Ritüel Bakımından Meydana Gelen Değişimler”, trc. Ercan Alkan, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 29 (2012): 148, 150-151.

şeyhlerle irtibatlı değillerdi; Anadolu'nun başka bir şehrinden ya da dışarıdan İstanbul'a gelenlerle de yakın temas sağlanarak saraylarda ağırlandı ve bilgilerinden istifade etmişlerdi.⁸⁵ Bütün bu müspet gelişmelerin yanı sıra az da olsa menfi tavır sergileyen tarikat şeyhleri de olmuştur. Osmanlı Devleti İslâm dinine ters faaliyetlerde bulunanlara karşı gerekli tedbirleri önceden aldığı gibi XVIII. yüzyılda da almaya çalışmıştır. Aynı şekilde şeyhlerin birbirleriyle olan ilişkilerine baktığımızda sevgi, saygı ve kardeşlik merkezli bir düzen üzerine kurulu olduğunu görmekteyiz. Ara ara farklı tarikat şeyhleri bir araya gelerek birbirlerinin sohbetinde bulunurdu. Bir şeyh müridini ruhî terbiyesinin daha iyi tekâmüle ermesi için başka şeyhlere gönderebiliyordu. Buna karşın şeyhler arasında tekke ve benzeri sebeplerden ötürü herhangi bir anlaşmazlık çıktığında ise Şeyhülislam, problemin çözümü için bir kişiyi vazifelendirirdi. Bunların başında Ahmet Efendi gelmektedir (ö. 1228/1813). Ayrıca şeyhlerin şiir, hat ve musiki gibi dallarda kendilerini yetiştirip eserler verdikleride bilinmektedir.⁸⁶

Tasavvufun geçirdiği birçok evre vardır. XVIII. yüzyıl Osmanlı Devleti için sosyal, siyasî, iktisadî, askerî ve ilmî anlamda bozulmaların olduğu, genelde İslâm dünyasında özelde Hicaz bölgesinde yaşanan yozlaşmalar yanındamüspet gelişmelerinde olduğu görülmektedir.

Vehhâbilerin tasavvuf ve tarikatlarla ilgili görüşlerine dair malumata kendi kaynaklarında istenilen seviyede ulaşılamamaktadır. Diğer kaynaklarda ise Muhammed b. Abdilvehhâb'ın yaşadığı XVIII. yüzyılda, Necid halkının tasavvuf ve tarikatlar hakkındaki bilgileri sınırlı bir şekildedir. Erken dönem Vehhâbi tarihçileri ise Vehhâbilerin daha çok yıktıkları türbe ve mezarlara değinmektedirler. Vehhâbilerin hem ilk dönem hem de sonraki dönemlerde hatta Taif, Mekke ve Medine ele geçirilirken bilhassa sûfilere ait mekânları tahrip edip yıktıklarına dair net bir bilgi bulunmamaktadır. İfade edildiği gibi onlar, medfun bulunan peygamber, veli ya da başka zatlara ve vefat ettikleri yerlere tazim edilmesini Allah'tan başkasına ibâdet şeklinde

⁸⁵ Ramazan Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. yüzyıl)* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 567-569.

⁸⁶ Bu konu hakkında bk. Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. yüzyıl)*, 582-619, 621-664.

algıladıkları için kabir, türbe ve mezarlıklar ile insanların buralarda bir araya gelmesinin karşısında durmuşlardır.⁸⁷

Şu hususu da belirtmekte fayda vardır ki her ne kadar Muhammed b. Abdilvehhâb tarikat gibi kavramları kendi eserlerinde (Tevhid ve Keşf-el-Şûbuhât) doğrudan bahis konusu etmemişse de(en azından biz rastlamadık) “Salihlere İltica Şirkidir”⁸⁸ gibi konularından hareketle onun fikirlerine bu şekliyle vakıf olmaya çalıştık ve gördük ki kendi bakış açısıyla örtük bir şekilde tarikatlarını yaptıkları uygulamaları aslında reddediyordu.

2.3. Vehhâbilik Hareketinin Ortaya Çıkışı

Şüphesiz Osmanlı Devleti’nde XVIII. yüzyılda yerel bazda baş gösteren başkaldırıların muhtelif nedenleri vardır. Bunlar siyasî ve kişisel olabildiği gibi milliyetçi ve dinî nitelikli de olabilmektedir. Dinî nitelikteki bir isyana Muhammed b. Abdilvehhâb’ın Arabistan’ın Necid bölgesinde başlattığı başkaldırı örnek verilebilir.

Vehhâbiliğin, Hicri XII, Miladi XVIII. yüzyılda "Şibh-ü Cezîrati'l-Arab" dediğimiz Arap Yarımadasının Necid bölgesinde ortaya çıktığı daha önce ifade edilmişti. XVIII. yüzyıl Osmanlı, Moğol ve Safevi gibi imparatorlukların çöküş sürecine sahne olmuştur. İmparatorlukların yıkılma süreci yaşamaları merkezi otoritenin zayıflamasına ve yeni güç dengesi unsurlarının da zuhur etmesine sebebiyet veren etkenlerdendi. Bu yeni güç oluşumları imparatorluklardan bağımsız yeni pazarlar teşekkül ettirmişlerdi. Bu durum onların hem idare hem de ekonomik anlamda hâkim güce karşı cesaretlenmelerine olanak sağladı. XVIII. yüzyılda Arabistan Yarımadası’nın Necid bölgesi de görünürde Osmanlı egemenliği altındaydı. Ancak bu yüzyıla genel anlamda baktığımız vakit Osmanlı tarihinin dinî ve hârici çalkantılarla dolu bir süreçte olduğunu görmekteyiz. İstanbul’daki askeri isyanlar başta olmak üzere dışarıda da yaşanan “mağlubiyet kronikleşmesi” bunun göstergelerinden biridir.⁸⁹ Arabistan’da

⁸⁷ Esther Peskes, “18. Asırda Tasavvuf ve Vehhâbilik”, trc. Mehmet Çelenk, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2003): 419.

⁸⁸ İbn Abdilvehhâb, *Keşef-el-Şûbuhât*, 22.

⁸⁹ John Obert Vol, *İslam Süreklilik ve Değişim*, trc. Cemil Aydın v.dğr (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1991), 1: 57-69; Bu konu hakkında bk. Yusuf Akçura, *Osmanlı Devleti Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. Asıllarda)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016), 2-5, 20-25.

karışıklıklar başını almış gidiyorken o tarihlerde Mısır ihtilalinin yaşanıyor olması ise işi daha çok çıkmaz duruma sürüklemişti. Vehhâbiler üzerine yapılması düşünülen hareketler gerçekleştirilemedi. Olaylar büyüdükçe karşı konulmasını da güçleştiriyordu.⁹⁰ Aynı tarihlerde Necid bölgesi dışındaki yerlerde de ıslah düşüncesiyle ortaya çıkan fikirlerin olduğunu görmek mümkündür. Hatta daha sonraları ortaya çıkan Asya ve Afrika'daki Senûsîlik, Pan-İslâmizm ve Bâbilik hareketi gibi oluşumların doğrudan ya da dolaylı bir şekilde kıvılcımlarını bu hareketle irtibatlandıranlar da vardır.⁹¹ Yine farklı bölgelerden ulema hac sebebiyle Mekke ve Medine beldesine geliyorlardı. Aynı zamanda bu onların buluşmalarına da imkân sağlıyordu. İslâmi temel olan disiplinlerin mütalaasının yanı sıra özellikle hadis üzerine yapılan fikir alışverişi önem arz ediyordu. Bu ders halkalarında Müslüman toplumların içinde bulunduğu kötü gidişatın önlenmesi de amaçlananlar arasındaydı.⁹²

Daha önce de dile getirdiğimiz gibi, Muhammed b. Abdilvehhâb'ın öğretisinin temelini Hanbeli gelenekte yetişmiş İbn Teymiyye ve öğrencisi İbn Kayyim el-Cevziyye oluşturmaktaydı.⁹³ İbn Teymiyye'nin ilk ilkelere dönüşü esas alan temel fikri düşüncesi, kendisini daha kapsamlı bir şekilde Muhammed b. Abdilvehhâb'ta izhar ettirmişti.⁹⁴ İbn Abdilvehhâb'da seyahatleri esnasında dolaştığı beldelerin durumunu görmüş ve bu insanların sergiledikleri tavrın İslâm'a uygun olmadığı kanaatine varmıştı. Basra'da bulunduğu süre zarfında insanlara şirkten sakınmaları gerektiğini, asıl olması gerekenin saf bir tevhid anlayışı ile Allah'a ibâdet etmek olduğunu iddia ediyordu. Bazı insanlar evliya ve sâlih insanların kabirleri başında yapılan tevessülü inkâr etmesinden dolayı onun bu söylediklerini hoş karşılamadı. Onun bu ısrarını sürdürmesi üzerine Basra halkından bazıları rahatsız olmaya başladılar ve nihâyetinde de onu Basra şehrinden çıkarmakla neticelendirdiler. Basra'dan ayrılarak Şam'a gitmeye çalışan Muhammed b. Abdilvehhâb sefer sırasında yolunu kaybedince tekrardan Necid'e döndü. Necid yolu üzerinde bulunan Ahsâ şehrinde eş-Şeyh Abdullah b. Muhammed b. Abdillet'if eş-Şafî el-Ahsâ'i'yi ziyaret ettikten sonra, 1139 senesinde Uyeyne'den

⁹⁰ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, (İstanbul: Üçdal Neşriyat Yayınları, 1974), 7: 311.

⁹¹ Muhammed İkbâl, *İslam'da Dinî Düşüncenin Yeniden İnşası*, trc. Rahim Acar (İstanbul: Timaş Yayınları, 2017), 189.

⁹² Voll, *İslam süreklilik ve Değişim*, 96-102.

⁹³ Bassam Tibi, *Arap Milliyetçiliği*, trc. Taşkın Temiz (yrs: Yöneliş Yayınları, 1998), 113.

⁹⁴ İkbâl, *İslam'da Dinî Düşüncenin Yeniden İnşası*, 189.

ayrılıp Hureymila'ya hicret eden babasının yanına gitti. O tarihte Hureymila'nın emiri Abdullah b. Muammer idi. O, vefat ettikten sonra yerine torunu Muhammed b. Hammad el-Mukallib-i Harfâşi geçti. Babasının ölüm tarihi olan 1153 yılına kadar Hureymila'da iken tekrardan beraber ders okumaları yaptılar. Babasının vefatının ardından şirk ve bid'atla olan mücadelesine kaldığı yerden devam etti. O'nun anlattıkları Hureymila, Uyeyne, Der'iyye, Riyad ve Menfuha'da yayıldı. Onun düşüncelerine icabet edenlerin yanı sıra, onakarşı çıkıp onu öldürmek isteyen muhalifler de vardı. Hatta suikast teşebbüsünde de bulunuldu. Muhammed b. Abdilvehhâb bu suikast teşebbüsünün ardından Hureymila'dan Uyeyne'ye gitmek zorunda kaldı. Uyeyne emiri Osman b. Hammad b. Muammer, ona ikramda bulunarak davetine icabet etti ve yapılması gereken her türlü destek konusunda yanında duracağını da ayrıca belirtti. Hatta onu bir akrabasının kızıyla evlendirdi. O gün için Uyeyne ve etrafındaki bölgelerde evliya ve sahabelerin kabri başlarında inşa edilen birçok türbe mevcuttu. İnsanlar burada ağaç ve evliya denilen kişilerin türbelerine tazim ve teberrükte bulunuyorlardı. Bunlardan biri de Cübeyle'de bulunan Zeyd b. Hattab'ın türbesi idi. Muhammed b. Abdilvehhâb, Osman b. Hammad b. Muammer ve beraberindeki birçok kişi tazim ve teberrük edilen ağaç ve türbeleri yıktılar. Bunlar arasında bulunan Zeyd b. Hattab'ın türbesini ise Muhammed b. Abdilvehhâb bizzat kendisi yıktı.⁹⁵ Bir yandan da çevredeki kabile liderlerine ve ulemaya davet mektupları gönderiyordu. Bu durum Ahsa ve civarındaki yerlerin hâkimiyetini elinde bulunduran Benu Halid'in reisi Süleyman b. Ureyir'in dikkatinden kaçmadı. İbn Abdilvehhâb'ın faaliyetlerinin bölgedeki hâkim güç unsurunu değiştirebileceği endişesiyle Osman b. Hammad'a bir mektup yazdı. Mektubunda Muhammed b. Abdilvehhâb'ı öldürmesini ya da başka bir yere sürgün ederek faaliyetlerine engel olmasını talep etti. Bu talepler yerine getirilmediği takdirde kendisine gönderilen birçok haracı keseceğini dile getirerek onu tehdit etti. Bu durum üzerine şehri terk etmesi istenen İbn Abdilvehhâb, Uyeyne'den ayrılarak Muhammed b. Suud (ö. 1179/1765) yönetimindeki Der'iyye'ye gitti. Burada çok iyi bir şekilde karşılandı. Hatta İbn Abdilvehhâb'a fikirlerini yayma hususunda yardım sözü de

⁹⁵ İbn Gannam, *Târîhu Necd*, 83-84; Büyükkara, *İhvan'dan Cüheymana Suudi Arabistan ve Vehhâbilik*, 21-22; Şeyh Haz'al, *Târîhu'l-Cezireti'l Arabiyye fi Asri Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb*, 114-115; Bu konu hakkında bk. Raymond, *Vehhâbiler'in Ortaya Çıkışı*, 5; Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, 232-233.

verildi.⁹⁶Der'iyye emiri Muhammed b. Suud 1744 tarihinde birbirlerini desteklemek üzere Muhammed b. Abdilvehhâb ile bir antlaşma gerçekleştirdi.⁹⁷ Yapılan bu antlaşmayla İbn Abdilvehhâb, siyasî otoritenin her türlü desteğini elde ederek düşüncelerini daha rahatlıkla savunup neşredebileceği bir ortam elde etti. Muhammed b. Suud ise gelişecek bu fikirlerin etkisiyle hâkimiyet alanını yayma fırsatı yakalamış oldu.⁹⁸ Hatta Muhammed b. Abdilvehhâb'ın kızıyla evlenerek aralarındaki bu bağı akrabalık vesilesiyle kuvvetlendirmeye çalıştı.1744tarihinde imzalanan bu antlaşmayla Vehhâbiliğin devletleşme yolundaki ilk adım atılmış oluyordu. Artık Vehhâbîlik, dinî oluşum vasfı yanında siyasî bir kimlik de kazandı. Babasına nispetle bu yeni topluluk "Vehhâbi" adını aldı. İbn Abdilvehhâb manevî iktidarı, Muhammed b. Suud ise dünyevî işleri; yani yönetimi üstlenerek kendi aralarında iktidarı taksim ettiler. Bu anlaşmanın maddelerinden biride bu bölüşmenin bundan böyle bu sistem üzerinden aileler içindedeki devam etmesiydi. Nitekim bu anlaşma hâlihazırda geçerliliğini korumaya devam etmektedir. Bugünkü Suudi Arabistan Devleti bunun tezahürüdür. Bağdat'ın güney batısında, Basra şehrinin yakınlarında, çölün orta kısmında kocaman bir alan kaplayan Der'iyye'nin de başkent olarak seçilmesine karar verildi. Bundan böyle Vehhâbîlikhızlı bir yayılma alanı elde etti. Muhammed b. Abdilvehhâb Necid bölgesindeki din bilginlerine, Medine'nin ileri gelenlerine ve Osmanlı sultanı III. Selime (1789-1807) davet mektuplarını ilettiler. Suudî Emirliği'nin dinî lideri unvanını kullanarak emirin hâkimiyeti altında bulunan bölgelere kadılar atadı.⁹⁹ Esasen Osmanlı Devleti, Muhammed b. Abdilvehhâb ve Muhammed b.Suud arasında imzalanan anlaşmadan ve faaliyetlerinden ilk defa Mekke Emiri Şerif Mesud b. Said tarafından saraya gönderilen bir risale ile haberdar oldu(H/1162-M/1749). Bu risaleye göre İbn Abdilvehhâb adında biri Hanbeli, Hanîfi, Şâfiî ve Mâlîki mezhebinin görüşlerine ters söylemlerde bulunup bu fikirlerini ahaliye yaymak içinde azami çaba sarf ediyordu.¹⁰⁰

Muhammed b. Abdilvehhâbın mesajını iletmek istediği yerlerden biri de şüphesiz Mısır idi. Mısırlı ulema İbn Abdilvehhâb tarafından kendilerine iletilen

⁹⁶ İbn Gannam, *Târîhu Necd*, 86-87; Büyükkara, *İhvan'dan Cüheymana Suudi Arabistan ve Vehhâbîlik*, 22-23.

⁹⁷ Ecer, *Tarihte Vehhâbi Hareketi ve Etkileri*, 123.

⁹⁸ Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 207.

⁹⁹ Raymond, *Vehhâbîler'in Ortaya Çıkışı*, 6, 33-34.

¹⁰⁰ Ecer, *Tarihte Vehhâbi Hareketi ve Etkileri*, 118.

davet mektupları üzerinden tartışmalar gerçekleştiriyorlardı. Bunun neticesinde bu mektuplar birçok mezhep meselesiningündeme gelmesine sebebiyet vermişti. Bu konuda Mısırlı ulemanın iki guruba ayrıldığı görülmektedir. Birinci grup Vehhâbileri kâfir ve harici olarak nitelendirirken; ikinci grup ise onların olması gereken şekildedavrandıklarını dile getiriyorlardı. Vehhâbiler ise bu davete icabet etmeyenleri kâfir olmakla itham etme cihetine gitmişlerdi.¹⁰¹ Bunun yanı sıra İbn Abdilvehhâb şirk ve bidat olan hususları terk etmeyen, tevhide aykırı eylemlerde bulunan ve bu konuda kendi davetine icabet etmeyenler ile savaşılması gerektiğini ifade ederek, insanların kılıçla yola getirmenin gereği üzerinde durdu. Zira o, şefaahat yahut Allah'a yakınlık niyetiyle meleklerle, peygamberlere ve velilere yönelmeyi tevhide haykırı bulduğu için insanların kan ve mallarını helal saydığını öne sürdü.¹⁰² İbn Gannam'ın iddia ettiğine göre ise İbn Abdilvehhâb, ilkin düşünce ve öğretilerinin esaslarını halka ulaştırmaya çalışırken kimseyi tekfir ederek itham etme ve dalalet üzere olmalarına rağmen onların kan ve mallarını helal sayma yoluna gitmedi. Ancak diğer beldelerdeki ulema Muhammed b. Abdilvehhâb'ı ve tabilerini küfürle itham edip, mal ve canlarını helal kabul etmeleri, durumun farklı bir yöne cereyan etmesine sebep oldu. Neticede bu hâlinin cihad fikrine yönelmesine sebep teşkil ettiğini iddia etti.¹⁰³ Bundan dolayı da birçok gazveler gerçekleştirdiğini belirtir.¹⁰⁴ İbn Gannam'ın iddia ettiği bu durumun doğru ya da yanlış olduğunu tartışmaksızın her ne sebeple olursa olsun kendini Müslüman olarak düşünüp ve bunu bu şekilde dile getiren insanların tekfir edilmesinin doğru olmadığı kanısındayız. O tekfir etti ben de etmeliyim düşüncesi herkese zarar verir. Zira tekfircilik anlayışının İslam âlemine verdiği zararı hali hazırda da görebilmekteyiz. Arap asıllı yazarlardan biri ise yapılan bu eylemlerin Osmanlı'ya değil, yönetimin içine düştüğü ahlaki bozulmalara ve sefahate itiraz niteliğinde olduğunu iddia etse de¹⁰⁵ Mekke ve Medine gibi kutsal beldeler ele geçirildikten sonra yapılanlar ve bilhassa Kerbela baskını için diğer farklı bir boyutuydu.

¹⁰¹ Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, 293.

¹⁰² İbn Abdilvehhâb, *Keşf-el Şûbuhât*, 6; Fırlıklı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, 207.

¹⁰³ İbn Gannam, *Târîhu Necd*, 89.

¹⁰⁴ Bu konu hakkında bk. İbn Gannam, *Târîhu Necd*, 93-203.

¹⁰⁵ Bassam Tibi, *Arap Milliyetçiliği*, 113.

Bu siyasî hareketlilik ve mücadeleler Muhammed b. Abdilvehhâb'ın 1206/1792 yılında ölümüyle duraksama yaşamadı, aksine daha hızlı bir şekilde ilerleme kaydetti. Muhammed b. Suud toprak kazanarak hâkimiyet alanını genişletmeye çalışıyordu. Onunda ölümünden sonra bu görevini oğlu Abdülaziz İbn Suud üstlenmişti.¹⁰⁶ Necef'e Vehhâbilerden oluşan bir ticaret kervanı geldi. Kervanda bulunan birkaç kişi Hz. Ali'nin türbesini ziyaret edenlerle kavga ettiler. Bu kavgada Şii Hazal Aşireti Vehhâbilerden yaklaşık otuz kişiyi öldürdüler. Bu durum üzerine Abdulaziz İbn Suud'un oğlu Suud b. Abdulaziz 12.000 kişilik ordusunbizzat komuta ederek 10 Muharrem 1802'de Kerbela'ya, tam da Kerbela törenleri esnasında baskın düzenledi. Aralarında çocuk, genç, yaşlı ve kadınların da bulunduğu üç binden fazla kişiyi kılıçtan geçirdiler. Bölgenin dört bir tarafından getirilip Hz. Hüseyin'in türbesine hediye edilen servetlerin yağmalanmasının yanı sıra her yeri darmadağın edip değerli altın ve gümüşleri de beraberlerinde götürdüler. Tahrip ettikleri önemli mekânlardan biri de Hz. Hüseyin'in mezarı oldu. Kerbela resmen ele geçirildikten sonra Abdülaziz b. Suud, yönünü Taif, Mekke ve Medine'ye çevirdi. Taif şehri Şerif Ğalib yönetimindeydi. Vehhâbiler buraya saldırınca bu iki kuvvet arasında şiddetli çarpışmalar meydana geldi. Çarpışmaların kızıştığı ilk anlarda ağır kayıplar verdiren Vehhâbiler, ardından Şerif Ğalib'in birliklerinde çözümler meydana gelince gâliboldular. Burada da birçok kadın çoluk-çocuk öldürölüp şehir yağmalandı. Tekke, zaviye ve türbe denilen mekanlar yerle bir edildi. Civar beldeler olup bitenleri duyuyordu. Büyük bir korku hâkim olmuştu. Şerif Ğalib yerine kardeşi Abdulmuîn'i vekil bırakarak Mekke'den ayrıldı. Abdulmuîn ise bu olaylar karşısında Suud b. Abdulaziz'e bir mektup yazarak Mekke halkı için eman diledi. Bu mektuba karşılık İbn Suud emannamede "Allah'a ve elçisine, Müslümanların emiri Suud b. Abdulaziz ve Abdulmuîn b. Mesaid'e uymaları" konusunda emir verdi. Böylelikle Abdulaziz b. Suud 10 Muharrem 1218 tarihinde herhangi bir direnişle karşılaşmadan Mekke'ye girdi. Abdulmuîn b. Mesaid başta olmak üzere Mekke'nin ileri gelenleri ve halkı İbn Suud'a bey'at etti. Ertesi gün Vehhâbiler tarafından Hz. Peygamber, Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Ali ve Hz. Fatıma'nın dünyaya gözlerini açtıkları evleryıkıldı. Kabir, türbe ve mescidler de bunlardan nasibini alanlar arasındaydı.

¹⁰⁶ FıĞlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, 208.

Ayrıca tek başına namaz kılınması ve namazdan sonra getirilen salatü selamlar yasaklandı. Müzik alet ve edevatları bir araya getirilip yakıtıldı. Halka Muhammed b. Abdilvehhâb'ın Keşf'üş-Şübuhât'ını emretti.¹⁰⁷ Artık Vehhâbi devleti hem sınır olarak hem de görüşleri itibariyle kuzeyden güneye, Basra Körfezi, Kızıl Deniz ve Hind Okyanusu'na kadar azami bir şekilde genişleme alanı elde etmişti.¹⁰⁸ Bazı müellifler Vehhâbiliğin bu denli intişarının saiklerinden birinin de siyaset olduğunu dile getirmişlerdir.¹⁰⁹ Zira Muhammed b. Suud ile yapılan anlaşmadan sonra Vehhâbi devletiyle ilgili yaşanan gelişmeler ve yayılmalar bunun ispatı mahiyetindeydi.

Osmanlı Devleti Arabistan Yarımadası'nda olup bitenlerden endişe duymuştu. Aslında bu endişe I. Mahmud (ö. 1168/1754), III. Mustafa (ö. 1187/1774), I. Abdülhamid (ö. 1203/1789) ve III. Selim (ö. 1223/1808) tarafından da biliniyordu. Ancak yaşanan iç ve dış gelişmeler İbn Abdilvehhâb ve hareketiyle ilgilenmeye fırsat vermemişti. Ne zaman ki Hicaz şehirlerinden Taif, Mekke ve Medine elden düştü; işte o zaman işin ehemmiyetine daha iyi vâkıf oldular. Onlara karşı önlem almanın gerekliliği ortaya çıktı. O zaman için Osmanlı Devleti'nin hükümdarı II. Mahmud idi (ö. 1255/1839). Vehhâbi sorununu halledebilmesi için Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'yı vazifelendirdi. Mehmed Ali Paşa da oğlu Tosun Paşa komutasındaki birliği Taif, Mekke ve Medine'yi geri almak için Hicaz'a sevk etti. Şiddetli çarpışmalar neticesinde 1812-1813 yılları arasında bu yerler Vehhâbilerden alınarak tekrar Osmanlı yönetimine geçti. Vehhâbiler ise ilk zuhur ettikleri Necide geri çekilmek zorunda kaldılar. Bu arada Suud b. Abdulaziz ölünce yerine oğlu Abdullah b. Suud geçti. Aynı şekilde Tosun Paşa da öldü ve yerine kardeşi İbrahim Paşa geçti. İbrahim Paşa Vehhâbi meselesini tam olarak ortadan kaldırmak amacıyla ilk zuhur ettikleri yerlerden biri olan Dir'iyye'yi kuşatma altına aldı. Uzun süren muhasaranın ardından başkent Dir'iyye 1818 tarihinde ele geçirildi. Abdullah b. Suud ve çocukları başta olmak üzere birçok kişi esir düştü. Abdullah b. Suud İstanbul'a gönderilerek idam edildi. Muhammed b. Abdilvehhâb'ın torunu aynı zamanda Dir'iyye kadısı Süleyman b. Abdullah da idam edilenler arasındaydı.

¹⁰⁷Ecer, *Tarihte Vehhâbi Hareketi ve Etkileri*, 128-134; Bu konu hakkında bk. Büyükkara, *İhvan'dan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhâbilik*, 31-34; Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti: Vehhâbi Hareketi ve Suud Devletinin Ortaya Çıkışı*, 33-45.

¹⁰⁸Fırlı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 209.

¹⁰⁹Şeker, *Osmanlılar ve Vehhâbilik (Hüseyin Kâzım Kadri'nin Vehhâbilik Risâlesi)*, 175.

Osmanlı Devleti bundan böyle bölgedeki hâkimiyet alanını daha sağlıklı bir şekilde yürütebilmek amacıyla garnizonlar denilenalaylar kurdu.¹¹⁰ Her ne kadar Vehhâbiliğin ilk devri kapanmış gibi görünse de ileriki tarihlerde II. ve III. Suud devletinin tesisiyle devam etmiştir.¹¹¹ Nitekim hâli hazırda Vehhâbiliği temsil eden bir Suudi Arabistan örneği mevcuttur.

Genel anlamda Vehhâbiliğin teşekkül sürecini hazırlayan saikler irdelendiğinde en önemli hususun Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla oluşan otorite boşluğu olduğu görülmektedir. Bunun yanında Arap Yarımadası'nın coğrafi şartlarından kaynaklanan bedevî karakter özelliği ve dinle ilişkisi olmayan, dini adeta dejenere eden hurafeler tufanı, diğer sebeplerdir.¹¹²

¹¹⁰ Büyükkara, *İhvan'dan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhâbilik*, 33-34.

¹¹¹ Daha sonraki dönemler hakkında bk. Büyükkara, *İhvan'dan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhâbilik*, 35-38; Ecer, *Tarihte Vehhâbi Hareketi ve Etkileri*, 164-178.

¹¹² Hasan Onat v.dğr., *İslam Mezhepleri Tarihi* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 483-484.

ÜÇÜNÇÜ BÖLÜM

3. TASAVUFÎ KAVRAMLARDAN HAREKETLE MUHAMMED

B.ABDİLVEHHÂB'IN TASAVVUFA BAKIŞI

3.1. Tevessül

Hz.Peygamber zamanındaki tevessül anlayışı ile genel olarak tarih içinde tartışılan tevessülün ortaya çıkışı ve bir sorun olarak gelişimi hakkında şunlar zikredilebilir:

İnsanoğlu, sürdürdüğü bu müşterek hayatta yaşantısını idame ettirebilmek için maddi ihtiyaçlara gereksinim duyduğu gibi manevi oluşumlara da ihtiyaç hisseder. Üzüldüğümüzde, başımıza bir bela ve musibet geldiğinde bir an önce kurtuluşa ermek için olan çırpınışlarımız tabiatımızın gereğidir. Bu gibi durumlarda maddî tedbirlerin yanı sıra Allah'a dua etmek de çok önemli bir vesile olarak görülmüştür. Zira Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in sünnetine bakıldığında Allah'ın rızasını kazanmamız emredilmiş ve yapılması gerekli fiiller de açıklanmıştır. Dünya hayatının maddî ve manevî her iki yönünü de aksatmadan yürütebilmek için bu emirlere uymak icap eder. Tevessül de Kur'an'da yer aldığı şekli ile böyledir. Ancak zamanla insanlar, hayatta iken büyük muhabbet besledikleri, duasını talep ederek yardımını istedikleri kişiler vefat ettikten sonra da o şahısların ruhlarından yardım istemeye devam etmişlerdir. Bu durum tevessül probleminin zuhur etmesine sebebiyet vermiştir. Zamanla bu konular tartışmaya sahne olmuş ve hangisinin mahzurlu ya da mahzursuz olduğuyla ilgili sorular farklı cedelleşmelere sebebiyet vermiş ve yeni tevessül anlayışlarını da beraberinde getirmiştir. Tevessülde samimiyet ve ihlas önemlidir; ancak yeterli görülmemiştir. Bunun yanında dinin kabul ettiği esaslara uygunluğunun da olması gerektiğinin altı çizilmiştir. Bu yeni tevessül anlayışı tartışmaya konu olmuş ve birçok âlim tarafından da hakkında değerlendirmeler yapılmıştır. Öyle ki artık tevessül basit bir konu olmaktan öte akâid prensibi halini almıştır. Müslümanlar arasında zuhur eden bu yeni tevessül anlayışına karşı ilk sert tepkiyi İbn Teymiyye "Kâide Celiyye fi't-Tevessül ve'l-Vesile" isimli eseri ile vermiştir. Onun yaptığı bu eleştirilere karşılık cevap niteliğinde

Takıyyuddîn es-Sübkî (ö. 783/1382) ise "Şifâu's-Sikâm"adlı eseri ile reddiye kaleme almıştır. Sonraki nesil de genel anlamda bu iki eser çerçevesinde konuyu araştırmışlardır ve ana kaynak olarak kullanmışlardır.¹¹³

3.1.1. Sözlükte Tevessül

Tevessül kelimesi “vesele” kökünden türemiş olup çoğulu “vusül” ve “vesâil”dir. Tefe’ulkalıbından türemiştir.¹¹⁴ Bu kavram, Kur’an-ı Kerim ve hadis-i şeriflerde geçtiği gibi Arap edebiyatının şiir ve nesrinde de geçmektedir.¹¹⁵“Vesile edinmek” manasına gelen tevessül, sözlükte “hükümdar nezdinde sahip olunan makam ve mevki, derecesi yüksek olan birine ya da başka bir şeye yakınlaşmayı ve bunlara ulaşmayı hedefleyen sebeplere denir.

3.1.2. İstılahta Tevessül

Tevessülün ıstılâhî anlamı ise kişiyi, yaptığı sâlih amel davranışından ötürü Allah’ın rızasını kazanmaya sevk ediyorsa buna tevessül denilmiştir.¹¹⁶Bir diğer tanımda ise tevessül “bir Müslümanın işlediği sâlih amelleri, Hz. Peygamberi yahut velileri vesile yaparak Allah’a yakın olmaya çalışmasını” ifade eder. “Yardım istemek” anlamındaki “istiâne”, “istiğase” ve “istimdad” kelimeleri ile de aynı anlamda kullanılmaktadır. Kur’an-ı Kerim’de tevessül kelimesi doğrudan yer almamaktadır; ancak ona benzer yakın anlamlı ifadeler kullanılmaktadır. “Ey iman edenler! Allah’tan korkun ve O’na vesileler arayın.” (el-Mâide 5/35) âyetinde de ifade edildiği gibi. Burada daha çok Allah’a yakın olmanın vasıtalarını ve kurtuluşa ermek için O’nun yolunda bütün güçlerini harcamaları gerektiği vurgulanmaktadır. Bu âyetin tefsiri ile ilgili farklı görüşler bulunmakla birlikte müfessirler tevessüle “Müslümanı Allah’ın rızasına ulaştıran her türlü ilim ve amel” manasını vermişlerdir.¹¹⁷Ayrıca Râgıb el-İsfahânî, ilim ve taatle yoğrulmuş bir hayatı benimsemenin yanında dinini ahlaki

¹¹³ Ali Ataç, *Kelam ve Tasavvuf Açısından Tevessül* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1993), 4-5.

¹¹⁴İbn Manzûr, “vsl”, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: ts), 2: 736; Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yayınları,2013), 316.

¹¹⁵ Muhammed Nâsiruddîn el-Bânî, *et-Tevessül*, trc. M. Emin Akın (İstanbul:Guraba Yayınları, 1995), 17.

¹¹⁶ İbn Manzûr, “vsl”, 2:736.

¹¹⁷ Yusuf Şevki Yavuz, “Tevessül”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012) , 41: 6-8.

yaşantısıyla bütünleştirip onu yaymayla açıklarken¹¹⁸ Katade (ö. 118/736) ise buna müradif olarak “O’nu hoşnut kılacak taat ve amel ile (O’na) yaklaşınız” diye beyanda bulunmuştur.¹¹⁹ Yine İbn Kesir’in (ö. 774/1373) İbn Abbas’a izafe ettiği bir rivâyette ise “vesilenin anlamı yakınlıktır” denilmiştir.¹²⁰

Bu görüşlerden de anlaşılacağı üzere tevessül, genel anlamda sâlih amelle Allah’ayaklılık kurmak şeklinde yorumlanmıştır. Bu şekilde beyan edilmesinin isabetli olduğu kanaatindeyiz. Zira İslâm’ın ruhuna uygun bir bakış açısının sergilendiği anlaşılmaktadır.

3.1.3. Muhammed b. Abdilvehhâb’ın Tevessül İle İlgili Görüşleri

İslâm bilginleri tevessül konusunda farklı görüş ve düşünceler beyan etmişlerdir. Hiç şüphesiz bu çizgideki en önemli şahsiyetlerden biri İbn Teymiyye diğeri ise onun öğrencisi İbn Kayyim el-Cevziyye’dir. Aynı zamanda bu Hanbeli düşünceyi devam ettirdiğine inanılan şahsiyetlerden biri de Vehhâbiliğin kurucusu Muhammed b. Abdilvehhâb’tır.

Muhammed b. Abdilvehhâb’ın bazı şartlara bağlı kalarak meşru gördüğü üç tevessül anlayışı vardır. Her ne kadar İbn Teymiyye ve Vehhâbilerin tevessülü kabul etmedikleri görüşü mevcutsa da bunun böyle olmadığı düşünülmektedir. Zira Allah’ın isim ve sıfatları, iman ve sâlih amel ile iyilerin duasıyla tevessül anlayışında ittifak vardır.¹²¹ Aşağıdaki kısımda Muhammed b. Abdilvehhâb’ta bu düşüncenin ne anlam ifade ettiği ya da nasıl anlaşıldığı sorusunun yanıtı bulunmaya çalışılacaktır.

¹¹⁸ Râgıb el-İsfehânî, “vsl”, *el-Müfredâtfi garibi’l-Kur’an*, trc. Mustafa Yıldız (İstanbul: Çıra Yayınları, 2017), 1011.

¹¹⁹ Ataç, *Kelam ve Tasavvuf Açısından Tevessül*, 3.

¹²⁰ İbn Kesîr, *Tefsir-u İbn-i Kesîr*, 1:412.

¹²¹ Bu konu hakkında bk. Ataç, *Kelam ve Tasavvuf Açısından Tevessül*, 7; Elbânî, *Tevessül*, 45-61.

3.1.3.1. Muhammed b. Abdilvehhâb'ın Kabul Ettiği Tevessül Çeşitleri

3.1.3.1.1. Esmâ-i Hüsnâ ile Tevessül

Tevhidin kısımlarından biri Allah'ın isim ve sıfat tevhididir. Allah her anlamda bir ve tektir. O'nu anlayabilmemiz için kendisinin bize haber verdiği vasıflara, özelliklere O'nun sıfatları denilmiştir.¹²²

Muhammed b. Abdilvehhâb'da tevhid mevzusu, düşüncenin ana merkezini oluşturur. Namaz, zekat, oruç ve hac'tan daha önemli görür ve bunu inkar edenleri de "kafir" olarak nitelendirir.¹²³ Tevhidin özünü ise "lâ ilâhe illallah" olarak dile getirir. Bunu hem sözhem kalp ve hem de amelle yerine getirilmesi gereken bir vazife olarak görür. Bunlardan biri eksik olduğunda ise kişiyi Müslüman olarak vasıflandırmaz.¹²⁴ Hatta Vehhâbiler kendilerini bunun için bir ve tek olan Allah'a inanan anlamında "Muvahhidun" olarak da vasıflandırmışlardır.¹²⁵ Yapılan bütün yorum ve reddiyeler bu kavram etrafındaki anlayışlarından kaynaklanmaktadır. Bunun için "tevhid" in iyi anlaşılması elzemdir. Zira Allah'ın tevhit sıfatına bulaşmış her türlü şirk ve şirk unsuru eylemlere amelî olarak damüdahale edilmesi gerektiğine inanırlar.

Allah'ı sıfatlarında birlemenin manası ise; Allah'ın bütün sıfatlarında bir olması, hiçbir varlığı Onun sıfatlarına denk ve benzer olarak kabul etmemektir. Bu sıfatlara mana olarak iki anlam yüklenmiştir: Birincisi bir kavramın iki sıfatının var olduğunu düşünmemek. Örneğin Allah'ın ilim ve kudret sıfatı için iki ilim ya da iki kudret diye anlam yüklememek gibi. İkincisi ise nasıllığı ve mahiyeti yönüyle yaratılmışların sıfatına benzetilmemesidir. Zira Allah ve yaratıkları arasında "zat, vücut ve mahiyet" olarak benzerlik düşünülemez gibi sıfatları arasında da bu benzerlik düşünülemez. Yaratan ve yaratılanlar arasında bu mukayesenin yapılması uygun görülmemiştir. O'nun görmesi, ilmi, gücü ve kudretiyle; insanlarda var olan görme ve ilim gibi özellikler birbirinden farklıdır.¹²⁶

¹²² Bekir Topaloğlu v.dğr., *İslâm'da İnanç Esasları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998), 50.

¹²³ İbn Abdilvehhâb, *Keşf-el- Şûbuhât*, 32.

¹²⁴ İbn Abdilvehhâb, *Keşf-el- Şûbuhât*, 43.

¹²⁵ Ahmed Emîn, *Zü'amâü'l-İslah fî Asri'l-Hadîs*, 10.

¹²⁶ Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde Tevhid* (İstanbul: Nûn Yayınları, 1995), 137-138, 8-12.

İbn Abdilvehhâb Allah'ı isim ve sıfatlarıyla birlemek için ikrar, kalp ve amelle desteklenmesi gerektiğine dikkat çeker. Bunları tanıyıp bildiği halde gerekleriyle amel etmeyen kişiyi Müslüman olarak görmediği gibi onları Firavun ve onun gibi inanmış insanlara teşbih eder.¹²⁷

Vehhâbilerdeki Allah'ın esması ile olan tevessül yorumunu da bu bakış açısıyla değerlendirmek gerekir. Allah'ın sıfatlarında doğrudan Rabb'in kendisinden yardımistenildiği ve talep edildiği sürece tevessül sorun olarak görülmemiştir. Burada üzerinde durulan husus, Allah dışındaki başka bir varlığın araya sokuşturulmamasıdır. Yani eylemin mahiyeti önemlidir. Muhammed b. Abdilvehhâb Kitab'ü't-Tevhîd adlı eserinde tevhidi üç kısma ayırarak şu açıklamalarda bulunur:

Bunlardan birincisi Rububiyet tevhididir: Allah'ın her türlü mahlûkatı halketmesinin yanı sıra rızkını verme gibi sıfatla da birlenmesidir. İkincisi; Ulûhiyet tevhididir: Allah'ı tek olarak bilmenin, kavramanın ve inanmanın ötesinde bunu davranışlarımızla da ispat etmemizdir. İbadet edilmeye layık tek varlığa dua etmek, yalvarmak, güvenmek, umutlu olmakve tek ilah olarak kabul etmektir. İbadetin temeli halis ve samimi bir niyetle Allah'a yönelmek olmalıdır. Bu yönelme öyle içten olmalıdır ki hiç kimse arada belirmemelidir. Üçüncüsü ise isim ve sıfat tevhididir: Allah'ı her türlü sıfat, zat ve isminde kendisinin bizlere haber verdiği şekliyle tanıyıp gereğine uygun olarak hareket etmektir.¹²⁸ Nitekim Kur'an-ı Kerimde:“En güzel isimler Allah'ındır. O'na o güzel isimleri ile dua edin.” (el-A'raf 7/180) ve yaşı epey ilerlemesine rağmen Hz. Zekeriya'nın: “Ey Rabbim! Beni yalnız bırakma! Sen varislerin en hayırlısıydın.” (el-Enbiyâ 21/89)gibi âyetler buna verilen örneklerdendir. Muhammed b. Hasan'ın bildirdiğine göre, Muhammed b. Abdilvehhâb bu konu başlığıyla ilgili olarak şunları dile getirmiştir:Allah'ı bırakıp ölülerden istiğase etmek yani medet ummak reddedilmiştir. Bu hususta doğru olan davranışın kişinin sâlih olan amellerini vesile kılarak Allah'ın isim ve sıfatlarıyla O'na dua etmesidir. Ebu Hureyre'den rivâyet edilen bir hadise göreyse; “Allah'ın doksan dokuz ismi vardır. Yüzden bir eksik. Kim bunları sayar ve gereğiyle amel ederse cennete girer. Allah

¹²⁷İbn Abdilvehhâb, *Tevhid*, 1: 159.

¹²⁸ İbn Abdilvehhâb, *Tevhid*, 1: 8-12; Şeyhu'l-İslam Muhammed et-Temimî, *Kitâbu't-Tevhîd*, şrh. Abdurrahman es-Sadî (İstanbul: Guraba Yayınları, 2006), 21-22.

tektir, teki sever.”¹²⁹ Bir hadisi şerifte Hz. Peygamber’in şöyle dediği rivâyet edilir: “Allah’ım, sana ait olan tüm isimlerle seni isterim. Sen zatını o isminle adlandırdın ya da kitabında onu indirdin veya onu yaratıklarından birine öğrettin ya da onu gayb ilminden olarak kendin seçtin.”¹³⁰ Muhammed b. Abdilvehhâb’a göre imanın ortadan kalkması için Allah’ın bütün isim ve sıfatlarını inkâra gerek yoktur. Zira bu sıfatlardan birini inkâr bile imanı ortadan kaldırır. Allah dışındaki varlıklardan yardım talep ya da yemin etme eylemini kişi için şirk olarak kâfi görmüştür.¹³¹ İbn Abdilvehhâb, Allah’a en güzel isimleriyle dua etmenin gerekliliğine ve sadece Ondan yardım istenmesine ise daha önce verdiğimiz “En güzel isimler Allah’ındır. O’na o güzel isimleri ile dua edin. O’nun isimleri hakkında doğru yoldan ayrılanları ise bırakın. Onlar yaptıklarının karşılığını göreceklendir.” (el-A‘raf 7/180)âyetini örnek olarak gösterir. Burada “O’nun isimleri hakkında doğru yoldan ayrılanlar”dan kasıt Esmâü’l-Hüsnâ’da olmayan ismi buraya ilave ederek, Allah’ı bunun dışındaki başka bir isimle vasıflandırmaya çalışmaktır diye belirtenler de vardır. Allah dışındaki varlıklardan istiğase de bulunanların karşılaşacakları netice de ayrıca belirtilmiştir.¹³²

3.1.3.1.2. İman ve SâlihAmel ile Tevessül

İrademizle gerçekleştirdiğimiz amelleri Allah’ın rızasını göz önünde bulundurarak eyleme döküyorsak sâlih amel kategorisine dâhil etmiş oluruz. İyi ya da kötü her iki durumda da gerçekleştireceğimiz amellerin neticesiyle karşı karşıya kalacağımızı unutmamak elzendir. Zira kim ki zerre miktarınca amel-i sâlihte bulunduyorsa karşılığını görecek ve yine kim ki zerre miktarınca amel-i seyyiede bulunduyorsa yine aynı şekilde karşılığını görecektir.¹³³ Her insanın aslında hedeflemesi gereken nihai hedef insanlığa faydalı olacak davranışlarda bulunmasıdır. Aslında işlediğimiz her bir amel-i sâlih bizleri Allah’a ulaştırmak için vasıta kılınan sebeplerdir. Olması gereken tevessülse bu eylemleri yerine getirmeye çalışmaktır.¹³⁴ Kuran-ı

¹²⁹ Buhari, “Deavet”, 68; Tirmizi, “Deavet”, 87.

¹³⁰ Abdurrahman b. Hasan, *Tevhid*, trc. Harun Ünal (İstanbul: Tevhid Yayınları, 1996), 8: 77-78.

¹³¹ Muhammed b. Abdilvehhab, *Tevhid*, trc. Harun Ünal (İstanbul: Tevhid Yayınları, 1996), 2: 104-106.

¹³² İbn Abdilvehhâb, *Tevhid*, 2: 121 ; Bu konuyla ilgili daha fazla bilgi için bkz: Ataç, *Kelam ve Tasavvuf Açısından Tevessül*, 8-21.

¹³³ İlişkili olan ayete Zilzâl, 99/7-8 ve diğer ayetlere bk. Tevbe, 9/94-105; Yâsîn, 36/54; Nûr, 24/38; Sebe’, 34/37-38.

¹³⁴ İsmail Çalışkan, *Kur’an-ı Kerime Göre Tevessül ve Vesile* (Yüksek Lisans Tezi, 1992), 43.

Kerim’de buna işaret eden pek çok âyet mevcuttur. Bunların bazıları aşağıda görülmektedir:

“Allah, onları işledikleri amellerin en güzeliyle mükâfatlandırarak, onlara lütfunu ziyadesiyle verecektir ve Allah; dilediğini hesapsız şekilde rızıklandırır.” (en-Nûr 24/38).

“O gün kimseye, hiç mi hiç zulmedilmez. Size ancak işlemekte olduğunuz şeylerin karşılığı verilir.” (Yâsîn 36/54).

“Kim izzet ve şeref istiyorsa, bilsin ki, izzet ve şerefın hepsi Allah’ındır. O’na ancak güzel sözler yükselir. O güzel sözleri de Allah’a amel-i sâlih ulaştırır. Kötülükleri tuzak yapanlara gelince, onlar için çetin bir azap vardır ve onların tuzağı bozulur.” (el-Fâtır 35/10).

“Yine onlar, Rablerinin rızasını isteyerek sabreden, namazı dosdoğru kılan, kendilerine verdiğimiz rızıklardan gizli ve açık olarak Allah yolunda harcayan, kötülüğü iyilikle savan kimselerdir. İşte bunlar varya dünya yurdunun sonucu cennet sadece onlarındır.” (Ra’d 13/22).

“Ancak tevbe eden, iman eden ve iyi davranışlarda bulunanlar, hiçbir haksızlığa uğratılmaksızın cennete, yani Allah’ın kullarına gıyaben vaad ettiği adn cennetlerine girecekler. Şüphesiz O’nun vaadi yerini bulacaktır,” (Meryem 13/60-61).

“De ki, ben yalnızca sizin gibi bir beşerim. Bana, İlahınızın sadece bir İlah olduğu vahyolunuyor. Artık her kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa, iyi iş yapsın ve Rabbi’ne ibâdetinde hiçbir şeyi ortak koşmasın.” (el-Kehf 18/110).

“Ey iman edenler! Sabır ve namaz ile Allah’tan yardım isteyin. Çünkü Allah, sabredenlerle beraberdir.” (Bakara 2/153).

Bu âyetlere genel itibariyle bakıldığında Allah’a yakınlaşmanın temel ölçütünün, var olan inançla beraber bunu harekete geçirecek olan eylemlerin; yani sâlih amellerin hayata yansıtılması olduğu görülmektedir. İbn Teymiyye ise bu konuda şöyle der: Allah,

hem ruhu hem de bedeni arındırmayı emretmiştir. Bunlar ise sâlih amellerle yekvücut olur.¹³⁵Bu konuyla ilgili zikredilen bir hadiste ise Hz. Peygamber'in şu duayı yaptığı gelen rivâyetler arasındadır: "Allah'ım sana teslim oldum, sana tevekkül ettim, sana iman ettim, sana yöneldim, senin vesilenle (düşmanlarımla) cehd ettim ve senin hükmüne razı oldum. (O halde) önceden yaptığım ve sonradan yapacağım, gizlediğim ve gizlemediğim günahlarımı affet."¹³⁶Bir diğer hadiste ise bir kısıta anlatılır:Şiddetli bir yağmur sonucu üç kişi bir mağaraya sığınmışlardır; ancak gelen bir kaya parçasıyla mağaranın ağız kapanmış ve bu üç kişi, daha önce yapmış oldukları iyilikleri vesile ederek Allah'tan yardım talebinde bulunmuşlardır. Böylece dualarının kabul olmasıyla hapsoldükleri mağaradan kurtulmuşlardır.¹³⁷ İman ve amel-i sâlih ile tevessülü kabul eden¹³⁸ Muhammed b. Abdilvehhâb; Allah'a ibâdet, ondan yardım talebinde bulunma, onun için kurban adama gibi uygulamalar başta olmak üzere yapılan bütün ibâdet ve amellerin başkaları için değil, Allah'ın rızası talep edilerek eda edilmesi gerektiğinin altını çizer.¹³⁹

Etkilendiği İbn Teymiyye ise tevessülün meşruluğunu iki yönüyle açıklar:

1- Bunlarla tevessül, edinilen duanın bir nevi karşılık bulması içindir. Mağaraya sığınan üç kişinin dualarının kabulü ve içine düştükleri bu zor durumdan kurtulmak için amelleriyle tevessülde bulunmaları misalinde olduğu gibi.

2- Allah'ın rızasını kazanma ve cennet sevabından mahrum olmamak için yapılan tevessül çeşitlerindedir. Zira Hz. Peygamberin emrettiği sâlih ameller, dünya ve ahiret mutluluğunun temini için tam olarak olması gereken vesilelerdir. Kur'an-ı Kerim'de: "Ey rabbimiz! 'Gelin rabbimize iman edin'diye imana çağırın bir davetçi işittik ve hemen iman ettik. O halde günahlarımızı bağışla, kötülüklerimizi ört ve iyilerle beraber bizi sona erdir ey rabbimiz." (Âl-i İmran 3/193) Başka bir âyette ise, "Kullarımdan bir grup şöyle derler: Ey rabbimiz, biz iman ettik, inandık, bizi bağışla ve bize merhamet. Şüphesiz sen merhametlilerin en merhametlisin." (Mü'minûn

¹³⁵ İbn Teymiyye, *Tevessül*, trc. Heyet (İstanbul: Tevhid Yayınları, 1996), 21.

¹³⁶ Buhari, "Deavat", 10.

¹³⁷ Müslim, "Zikr", 100.

¹³⁸ Mehmet Çelenk, *Muhammed b. Abdilvehhâb'ın Hayatı ve İtikadi Görüşleri*(Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1999), 111.

¹³⁹ İbn Abdilvehhâb, *Tevhid*, 1: 80.

23/109). Her iki âyette de mü'minlerin imanlarını ön plana çıkararak talepte buldukları görülmüştür.¹⁴⁰

Şüphe yok ki her salih amel bizleri Allah'a yakınlaştıran vesilelerdir. Bu vesileler ise bizleri tekâmüliyyete doğru götüren basamak merdivenleri gibidir. Burada mühim olan yapılan her davranışı Allah'ın rızasını gözeterek yapmaktır. Bunun için salih amellerin vesile kılınarak Allah'tan talep edilmesinde herhangi bir sakıncanın olmadığı kanaatindeyiz.

3.1.3.1.3. Yaşıyor Olan Biriyle Tevessül

Her insanın Allah katındaki mertebesini imanî, ahlâkî ve amelî olarak tekâmüle erdirmesi kendi tayini ile. İnsanoğlu iyi yönde gelişim gösterdiği vakit, Allah'ında kulların da o kişiden memnun olmaları yanında, diğer kişiler onun güzel vasıflarından nasiplenmeye de çalışırlar. Çünkü sâlih insanların dualarıyla tevessülün örnekleri aşağıda zikredildiği üzere, Kur'an'da ve Hz. Peygamber'in hayatında da görülmektedir.

Muhammed b. Abdilvehhâb ve onu takip edenlerin kabul ettiği bu tevessül anlayışında, Hz. Peygamber dâhil olmak üzere tevessül edilen kişinin hayatta olmasını şart koşmuşlardır. Hz. Ömer yola çıkacağı bir vakitte Hz. Peygamber ona: “Bizleri hayırlı dualarında unutma” diye tembihte bulunmuştur. Buradan da anlaşılıyor ki hayatta olan bir insandan ihtiyaçlarını karşılayacak ya da sıkıntısını giderecek şekilde dua isteyerek tevessülde bulunulması caiz görülmüştür. Yine delil olarak getirdikleri örneklerden biri; Hz. Peygamber vefat ettikten sonra ondan bir şey istemeyip; amcası Abbas'tan kendileri için dua talebinde bulunmuşlardı. Şâyet ölüden dua talep edilseydi Abbas'tan istenmez, Hz. Peygamber'in mezarına gidilip dua edilirdi.¹⁴¹ Yine kardeşleri Hz. Yusuf'u haset ve kıskançlıklarından ötürü kuyuya atmışlardı. Onlar, babaları Hz. Yakub peygambere gelmişler ve kardeşlerinin kurda kurbangittiğini dile getirmişlerdi. Yaptıkları bu kötü fiil ortaya çıkınca babalarına tekrardan gelmişler ve: “Ey babamız! Bizim için (günahlarımıza) istiğfar et. Biz hakikaten suçlu idik.” (Yûsuf 12/97) demişler;

¹⁴⁰ Takıyyu'd-din Ahmed İbn Teymiyye, *İbn Teymiyye Külliyyati*, trc. İsmail Hakkı Sezer v.dğr (İstanbul: Tevhid Yayınları, 1997), 389.

¹⁴¹ Çelenk, *Muhammed b. Abdilvehhâb'ın Hayatı ve İtikadi Görüşleri*, 112; Veysel Koç, *Vehhâbilik ve Temel Prensipleri* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2005), 122.

Hz. Yakub da onlara: “Yakında Rabbimden sizin için mağfiret dileyeceğim.” (Yûsuf 12/98)karşılığını vermiştir. Hudeybiye antlaşması sonucu mazeret durumları olmamasına rağmen sefere katılmayan bazı bedevîler de Hz. Peygamber’e gelerek dünya malı ve ailelerinin kendilerini bundan alıkoyduğunu söyleyip kendilerini bağışlaması için Allah’a dua etmesi talebinde bulunmuşlardı.¹⁴²

Allah’ın kendisine bahşettiği binlerce nimetle yaşayan, tek hakiki güç sahibinin ve isteklerin karşılığını verebilecek yegâne zâtın Allah olduğunu bilen her kulun, dua ile Rabb’inden medet beklemesi tabiidir. Bunun da Allah indinde makbul olduğu düşünülen ihlaslı bir kişi vesilesiyle istenmesinde dinen mahzur görünmemektedir. Mühim olan, o kişinin de sadece bir kul olduğunu unutmamak ve ondan dua istemeye kulluk sınırlarını aşacak ilahî bir anlam yüklememektir.

3.1.3.2. Kabul Etmediği Tevessül Çeşitleri

3.1.3.2.1. Sâlih İnsanlar Aracı Kılınarak Yapılan Tevessül

Muhammed b. Abdilvehhâb’da tevhidin önemli bir yer iştiğaldaha önce belirtilmişti. İbadette Allah’ı bir olarak kabul eden tevhid inancı, Allah’ın bütün kullarına emrettiğitemel esastır. İbn Abdilvehhâb’a göreAllah’a yakınlık kurulsun düşüncesiyle birilerine tevessül etmek caiz değildir. Hatta yakınlık niyetiyle meleklere, peygamberlere ve velilere yönelenlerin kanlarının ve mallarının helal olduğunu dile getirir.¹⁴³İbn Abdilvehhâb burada bu kişiler olmazsa dua kabul olmaz ya da bu tevessül Allah’tan talep edildiğinde salih insanlar arada aracı olarak düşünüldüğünde tevhidin zarar göreceğini dile getirir. Çünkü ona göre sığınmak yalnızca Allah’a yapılması gereken bir ibâdettir. Allah’tan başkasına sığınmak ise şirktir. Kendisine sığınılan herhangi bir kişinin dünyada fayda vermesi veya bir kötülüğü gidermesi, ona dayanmanın şirk olmadığına delil değildir.¹⁴⁴Muhammed b. Abdilvehhâb “Allah’ı bırakıp da sana ne fayda verecek ne de zararını def edecek şeylere tapma. Eğer böyle yapacak olursan; şüphesiz zâlimlerden olursun.” (Yunus 10/106) âyetiyle ve “Benden yardım istenmez, yardım yalnızca Allah’tan istenir” hadisiyle ilgili olarak da şunları zikreder:

¹⁴²İlişkili ayete bk. Feth 48/11.

¹⁴³İbn Abdilvehhâb, *Keşf’üş-Şûbuhât*, 3-6.

¹⁴⁴İbn Abdilvehhâb, *Tevhid*, 2: 42.

- “Dua ve yardım talep etme ancak Allah’a yapılması gereken amellerdir. Çünkü herhangi bir mahlûka fayda sağlayacak veya ondan bir fenalığı giderecek olan ancak ve ancak Allah’tır.
- “Allah katında değerli dahi olsa başkalarını mutlu etmek amacıyla Allah’tan başkasına yalvarıp dua eden kişi, “kendisine zulmedenlerden” olur.
- “Allah’tan başkasına dua etmek şirk olduğu gibi, bunlar dünyada bir faydada vermezler. Bir zarara da uğradığında onu senden giderecek ancak Allah’tır.
- “Allah’tan başkasına dua etmek sapıklıktır.
- “Benden yardım istenmez, yalnızca Allah’tan yardım istenir”, hadisidir Hz. Peygamber’in Allah’a olan derin saygısı sebebiyle şirkten hassasiyetle sakındığını gösteren ifadeler olduğunu söyler.¹⁴⁵

İbn Abdilvehhâb, Allah’ın veli kullarının varlığını ve onlar için korku ve hüznün olmadığını kabul eder; fakat onlara ibâdeti ve onların Allah’a ortak koşulması durumunu reddettiğini iddia eder. Bu şirk tavırları sergilenmediği takdirde veli insanları sevmeyi ve onlara uymayı vazife olarak gördüğünü belirtir.¹⁴⁶

İbn Teymiyye ise bu konuda, Hz. Peygamber başta olmak üzere bütün peygamberler, melekler ve diğer sâlih zatlarla tevessülde bulunulamayacağını; zira ne seleften ne de imamlardan gerek diğerleriyle gerekse de Hz. Peygamber’le Allah’a karşı yemin edilebileceğinin işitilmediğini söyler. “Her kim yemin edecek olursa, Allah’a etsin. Değilse sussun” hadisini de naklettikten sonra şöyle devam eder: İmam Mâlik, İmam Şâfiî ve Ebû Hanîfe gibi imamların çoğunluğuna göre de Allah’tan başka herhangi bir şeyle, bir peygamber veya melek dahi yemin edilmesi caiz görülmemiştir. Böyle bir durumda yeminin geçerliliğinin olamayacağı hususunda da ittifak halindedirler. Başka bir rivâyettesadece Hz. Peygamberistisna tutulmuş olsa da ulemanın büyük çoğunluğu Hz. Peygamber’le de yemin edilemeyeceği yönünde fikir belirtmişlerdir.¹⁴⁷ İmam Ahmed b. Hanbel ve İmam Muhammed’in (ö. 189/805) ise sadece Hz. Peygamber’in şeref ve hürmetiyle yapılan tevessüle cevaz verdikleri

¹⁴⁵ İbn Abdilvehhâb, *Tevhid*, 2: 43-45.

¹⁴⁶ İbn Abdilvehhâb, *Keşf’üş-Şübuhât*, 26.

¹⁴⁷ İbn Teymiyye, *İbn Teymiyye Külliyyatı*, 1: 213-214.

nakledilmiştir.¹⁴⁸ İbn Teymiyye bu hususun altını özellikle çizerek, Hz. Peygamber'e iman ve itaatla olan tevessülü; yani vesileyi dinin aslından sayar. Zira Hz. Peygamber'in getirdiğine iman, emredip nehyettiklerine itaat edip bu yolu vesile edinmek dinin gereklerindedir. Her kim bunu inkâr ederse küfrü zâhirdir. Kâfir ve mürtet olduğundan tevbe etmesi icap eder.¹⁴⁹ Bu örneklerle İbn Teymiyye'nin tevessülü daha çok dinin emir ve yasaklarını yerine getirme, Hz. Peygamber'in uygulamalarını örnek alarak ve yaşayarak vahye iman olarak değerlendirdiği göze çarpmaktadır. Zira ona göre tevessülden kasıt, peygamberin duasına nail olmak ise, bu caizdir.¹⁵⁰

Allah'ın sâlih kulları denilen kişilerin isimleri direkt zikredilerek dua ve yardım talep edilmesi ise şirk olarak kabul görmüştür. “Ey Rufâi”, “Ey Bedevî” ya da “Ey Abdulkadir...” diye başlayan dua kelimeleri de bu nevidendir. Zira bu türden hitap etme ve yakarmalar tevhide aykırı olarak görülmüştür.¹⁵¹ Rivâyet edildiğine göre mutasavvıflardan biri müridine hitaben: “Allah'tan bir hacet dileyeceksen bana yemin ederek Ma'ruf'un hürmetine diye'iste!”¹⁵² Aynı durum burada da mevcut olduğundan tevhid ilkesine aykırı olarak görülmüştür. Böyle bir tasavvuf anlayışı, Muhammed b. Abdilvehhâb ve takipçileri tarafından reddedilmiştir. Zira İbn Abdilvehhâb şirkin sadece putlara ibâdet etmekle olmadığını, aynı zamanda sâlihlere iltica ederek onlardan istiğasede bulunmanın da şirk olduğunu vurgulamıştır. “Niyetim Allah'a şirk koşmak değil, sadece iyi insanlara iltica etmektir” diyenlere ise şu cevabı verir: “Putlara tapanların, taptıkları bu unsurların kendilerine rızık, fayda ya da dileklerine icabette bulduklarını zannediyor musunuz? Hayır! Kur'an da bunun böyle olmadığını söyler.” Zira Mekkeli müşrikler de putlara taparken putlarının kendilerini Allah'ayakınlaştırdığını iddia ediyorlardı.¹⁵³ İbn Abdilvehhâb burada iyi ya da kötü niyet olduğu fark etmeksizin yapılan her türlü çağrışı şirk kapsamında değerlendirmiştir.

¹⁴⁸ Süleyman Toprak, *Ölümden Sonraki Hayat (Kabir Hayatı)* (Konya: Nur Basımevi Yayınları, 1986), 483.

¹⁴⁹ İbn Teymiyye, *İbn Teymiyye Külliyyatı*, 1: 227.

¹⁵⁰ İbn Teymiyye, *Tevessül*, 278.

¹⁵¹ Veysel Koç, *Vehhâbilik ve Temel Prensipleri*, 123.

¹⁵² Abdülkerim b. Abdülmelik b. Talha el-Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi*, trc. Süleyman Uludağ (İstanbul: 1978), 82.

¹⁵³ İbn Abdilvehhâb, *Keşf'üş-Şûbuhât*, 22-23.

3.1.3.2.2. Kabir Ziyareti ve Ruhlarla Tevessül

Kabirleri ziyaret çok eski tarihlere kadar dayanır. Mezarlıkların yapılmaya başlandığı zamanlardan beri insanlar bu yerleri çeşitli amaçlarla ziyaret etmişlerdir. Bu nedenle kabirlere, “ziyaret edilen yer” anlamında “mezar” denilmiştir.¹⁵⁴Şüphesiz kabir ziyaretlerinin insanlar nezdindeki eğitici ve ahlaki etkileri de inkâr edilemez. Zengin, fakir, güçlü, zayıf her sınıftan insanın dünya hayatının noktalanmasıyla cansız bedeninin sadece bir kefenle toprağa; yani aslına dönmesi herkes için büyük ibretler taşıyan “bu sessiz vadiyi görmek”, insana faniliğini ve acziyetini hatırlatmaktadır. Makam ve mülk sevgisi, nefsin ve şeytanın fitneleriyle birbirine zarar verip hesapsız kul haklarına girme gibi, sanki ebediyen dünyada kalınacakmışçasına hırsla yapılan fiiller, kabri görünce anlamsız kalmaktadır. Mezarın uyandırdığı hisler, insanın hayat düzenini tekrar gözden geçirmesine, Allah’a karşı olan ferdi ve toplumsal görevlerini tefekkür etmesine imkân verir; kişinin arzu ve isteklerinin azalmasına yardımcı olur.¹⁵⁵Bunların yanında mezarları ziyaret, zamanla amacından saparak birçok hurafe ve batıl inanç devreye girmiştir. Bu durum insanları şirke ve putlara tapmaya kadar sevk etmiştir. İslâm’ın geldiği zaman dilimindeki Arabistan Yarımadası’nda müşrikler de ölülerden istiğasede bulunurlardı. Bu batıl inanç ve hurafeler, İslâm’a ve İslâm’ın temel esası olan tevhid anlayışına şüphesiz tersti. Bu durum karşısında Hz. Peygamber İslâm’ın ilk dönemlerinde kabir ziyaretlerini yasaklamıştı. Ancak insanlar İslâm’ın öğretilerini iyice kavrayıp “ölülerden faydalanmayı değil, ölülere faydalı olmayı” idrak ettiklerinde kabir ziyaretine tekrar izin vermişti. Hz. Peygamber; “Kabirleri ziyaret ediniz, zira kabir ziyareti size diğer dünyayı hatırlatır.“ ve ondan sonraki sözünde ise; “Ben sizi kabirleri ziyaret etmekten men etmiş idim. Bundan böyle ziyaret edin. Zira kabirleri ziyaret etmek dünyaya karşı ilginizi azaltır ve size ahireti hatırlatır” hadislerinde de ifade edildiği gibi kabir ziyaretini yapmalarını istemiş ve bunu teşvik etmiştir. Ayrıca mezar ziyaretleri esnasında yapılması ve yapılmaması gerekenlerin neler olduğunu onlara hem söylemiş hem de bizzat tatbik etmiştir.¹⁵⁶

Şüphesiz üzerinde tartışmaların yoğun olarak gerçekleştirildiği mevzulardan biride kabir ziyareti ve orada defin olunmuş insanların ruhlarıyla yapılan tevessüldür.

¹⁵⁴ Toprak, *Ölümden Sonraki Hayat*, 425.

¹⁵⁵ Cafer Subhanî, *Vehhâbîlik*, trc. Hasan Kanatlı (İstanbul: Kevser Yayınları, 2009), 101-102.

¹⁵⁶ Toprak, *Ölümden Sonraki Hayat*, 425-426.

Nihâyetinde kabirleri ziyaret, ruhlarla tevessül meselesinin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir.¹⁵⁷

Muhammed b. Abdilvehhâb, “Ey kitap ehli! Dininizde sınırları aşmayın ve Allah hakkında ancak hakkı söyleyin.” (Nisa 4/171) ve “Dediler ki: Sakın ilahlarınızı bırakmayın. Hele Vedd, Suva, Yeğus, Yeuk ve Nasr’ı asla terk etmeyin.” (Nûh 71/23) âyetlerini zikrettikten sonra şunları kaydeder:

“Vedd, Suva, Yeğus, Yeuk ve Nasr Nuh kavminde yaşayan sâlih kişilerin adları idi. Bunlar ölünce şeytan, insanlara bunların hatıralarını devam ettirmek için yaşadıkları yerlere heykellerini dikmelerini ilham etti. Onlarda bunu yaptılar ve diktikleri heykellere onların isimlerini verdiler. Önceleri bunlara tapan yoktu; fakat onları dikenler öldükten sonra zamanla haklarındaki bilgiler ve heykellerin dikiliş gayeleri unutuldu ve insanlar bunlara tapmaya başladılar”. Denildiğine göre sahabenin pek çoğu dabunlar hakkında: “Bu sâlih kişiler öldükten sonra insanlar bunların kabirlerinde ibâdet etmeye başladılar. Sonra unutulmasın diye heykellerini diktiler, resimlerini yaptılar. Bir süre sonra bunlara tapmaya başladılar” dediklerini nakleder. Hadisi şerifte ise Hz. Peygamber; “Hiristiyanların Meryem oğlu İsa’yı batıl üzere övdükleri gibi siz de beni övmekte aşırı gitmeyin. Şüphesiz ki ben bir kulum. Öyleyse benim için Allah’ın kulu ve rasulü deyin.” Bir diğer rivâyette ise: “Aşırı gidenler mahvoldular” diye buyurmuş ve bunu üç kere tekrar etmiştir. İbn Abbas’ın rivâyet ettiği hadiste ise; “Sakın aşırı gitmeyin. Sizden öncekilerin helak olmalarının sebebi aşırı gitmeleri olmuştur” der.¹⁵⁸

Muhammed b. Abdilvehhâb bu konudaki bilgileri aktardıktan sonra, şirkin ilk ortaya çıkışının insanlara gösterilen aşırı tazimden kaynaklandığını, dine uygunluğu olmayan inanış ve eylemlerin insanların arasında yayılabileceğini, hak ve batılı birbirinden ayıramamaları ve önce samimi olarak başlayan sevginin ardından gelenlerce farklı boyutlara taşındığını, iyi niyetle yapılan bid’atın küfre bile yol açabileceğini iddia etmiştir. Hatta kabirleri ziyarette ölülerden şefaât isteme gayesi güdülmese bile sâlihimselerin kabirlerini ziyaret etmenin asla doğru olmadığını söyler.¹⁵⁹ Muhammed b. Abdilvehhâb (ö. 1206/1792), her şeye gücü yeten, hâkim ve kadir olan Allah’tan

¹⁵⁷ Ataç, *Kelam ve Tasavvuf Açısından Tevessül*, 72.

¹⁵⁸ İbn Abdilvehhâb, *Tevhid*, 2: 59-60

¹⁵⁹ İbn Abdilvehhâb, *Tevhid*, 2: 60-61.

istenilmesi gereken bir işi, ölümlerin ruhundan medet umarak istemeyi “şirk” olarak telakki etmiş ve bu fiilleri “ruhlara ibâdetle” aynı kategoride değerlendirmiştir. Bunun yanında İbn Teymiyye, İbn Kayyim el-Cevziyye, eş-Şevkanî (ö. 1250/1834) ve Mahmud Şükrî el-Âlûsî (ö. 1342/1923) ruhlarla istiğasede bulunmaya şiddetle karşı çıkarak onu “şirk” ve “küfür” olarak telakki etmişlerdir.¹⁶⁰

Daha detaylı olarak İbn Teymiyye'nin kabir ziyareti görüşüne bakıldığında bunu iki şekilde açıkladığı görülür: Birincisi şer'î ziyaret, ikincisi ise bid'at olan ziyaret. Kabir ziyaretinden maksat ölü için hayır duada bulunmaksa şer'î olanıdır. Hz. Peygamberin Baki mezarlığını ve Uhud'taki şehidleri ziyaret ederken yaptığı şu dua buna işaret etmektedir: “Selâm size ey mü'min ve müslüman diyarın ehli. İnşallah bizler de sizlere ulaşacağız. Allah sizden ve bizden öncekilere ve sonrakilere merhamet etsin. Allah'tan bize ve sizlere afiyetler dileriz. Ecirlerinden bizi mahrum etme ve onlardan sonra bizi imtihan etme Allah'ım!”. İbn Teymiyye devamla, kabir ziyaretinden maksat ölümü hatırlamak ve ibret almaksa gayrimüslimlerin de mezarlarının ziyaret edilebileceğini dile getirir. Bid'at olan kabir ziyaretine gelince: “ölüden ihtiyacını gidermesini istemek, ondan dua ve şefaât beklemek ya da kabri başında dua etmenin icâbete daha şâyân olacağı” düşüncesiyle yapılan ziyarettir. Bu şekilde yapılan ziyaretler aslı astarı olmayan, sonradan zuhur etmiş batıl ve hurafe eylemler olarak nitelendirir. Hz. Peygamber dönemindeki uygulama böyle olmadığı gibi sahabeler de Hz. Peygamber'in mezarı başta olmak üzere kabir ziyaretlerini bu şekliyle gerçekleştirmemiş olduklarını iddia eder. Zira bu tür eylemler şirk ya da şirke yol açan birer mefsedet unsuru olarak kabul edilir. Hatta “Peygamberlerin ve sâlih insanların mezarı yanında namaz kılmak ya da kabirlerini mescid edinmek gibi” uygulamalar haram kategorisinde değerlendirilip yasaklanmıştır. İbn Teymiyye bu tür icraatlarda bulunanların Allah'ın kahrına ve lanetine uğrayacağını dile getirir.¹⁶¹

Çağdaş âlimlerden Mevdûdî (ö. 1903/1979) ise; ruhlarla tevessülde bulunmanın kişiyi dinden alıkoymadığına; ancak mantıken de açıklanamayacağına şu cümleleriyle değinir: “Bir kişinin, büyük bir zattan kendisi hakkında hayırlı bir duada bulunmasını talep etmesinin, itirazda bulunulabilecek bir tarafı yoktur. Kişi bizzat Allah'a dua

¹⁶⁰ Ataç, *Kelam ve Tasavvuf Açısından Tevessül*, 97.

¹⁶¹ İbn Teymiyye, *İbn Teymiyye Külliyyatı*, 1: 239-240; İbn Teymiyye, *Tevessül*, 208-210.

edebileceği gibi, başkalarından da kendisi için dua talebinde bulunabilir. Fakat ölümlerden böyle bir istekte bulunulması durumu tahrif eder. Kabirlere yapılan tevessülün iki izahı vardır: Biri kalbinizden geçirerek tevessüle dair sözleri sessizce söylemenizdir ki bunun manası, sizin o büyüklerin işitme gücünü, Allah'ın işitme gücü gibi kabul etmeniz demektir: “Siz sözlerinizi gizleyerek veya açık sesle söylemeniz de (farketmez) şüphesiz Allah göğüslerde olanı bilendir”. Diğeri ise bu sözleri sesli olarak o veli kişilerin mezarına söylemedir. Bu şekilde itikada bir zarar gelmez; ama “karanlığa kılıç sallamaya” benzer. Bağırmanız dahi ölünün duyup duymadığı ihtilafli bir konudur. Duyduğunu varsayarsak o anda ruhunun orada olmaması ihtimali mevcuttur. Bu durumda ne kadar yüksek sesle niyazda bulunsanız da emeğiniz boşa gidecektir. Ruhu orada olup rabbine yönelmiş haldeyse sesinizle onu rahatsız etmiş olursunuz. Dünyada sâlih bir kula gidip kendinize dua etmenizi talep edeceğiniz zaman önce evine giderek ziyaret eder, sonra da isteğinizi dile getirirsiniz. Evin dışında durup bağırmanız. Belki evde değildir, belki istirahat hâlinindedir ya da bir işle uğraşmaktadır veya sizi dinlemeye müsait olarak oturmaktadır. Kapıda durduğunuz sürece bunların hiçbirini bilemezsiniz. Şimdi iyice bir düşünün: Mademki ölmüş kâmil kişilerin durumlarını bilmemiz, onlarla yüzyüze konuşmamız, görüşmemiz mümkün değildir; o halde kabirlerine giderek istekte bulunmak makul müdür? Dua etmenin böyle bir yolu, bize Kur'an-ı Kerim ve hadislerden aktarılmış olsaydı ya da ashab döneminde yapıldığının ispatı bulunsaydı problem olmazdı. Bu iş rahatlıkla yapılabilirdi. Mademki İslâm'ın iki temel kaynağında buna ait bir işaret yoktur, o halde neden böyle bir işe başvurulsun? Bu fiiller sıfat-ı ilahi kavramı ile çatışması yanında, mantıktan da uzaktır.”¹⁶²

Kabir ziyaretinin meşruluğu hususundaki diğer bir görüşe baktığımızda ise herhangi bir sakınca bulunmamakla beraber, kimi zaman meşru olan bu eylem gayri meşru olan başka bir eyleme dönüşebileceğinden ötürü teenni ile hareket edilmesi gerektiğinde altı çizilmiştir. Bunun için ziyarette her ne niyetle olursa olsun kabrin yanında namazın kılınması,¹⁶³ kabirlerin süslenmesi, mezarın etrafında Kâbe'yi tavaf eder gibi gidip gelmek, mum ve ışık gibi unsurların yakılması, kurbanın

¹⁶² Ebu'l-Âlâ Mevdûdi, *Meseleler ve Çözümleri*, trc. Yusuf Karaca (İstanbul: Risale Yayınları, 1990), 3: 235-236.

¹⁶³ İlgili Hadisler için bk. Temîmî, *Kitab'üt-Tevhîd*, 123-127.

boğazlanması,¹⁶⁴ sanki bir bayram havası ya da bir düğün atmosferi içinde olur gibi kabrin yanını bayram mahalline çevirmek ve kabrin öpülmesi gibi davranışlar cahiliye adetlerinden olmasının yanında; nispeten de tevhid düşüncesine aykırı olduğu için, şirk olarak telakki edilmese bile buna ortam hazırlayabileceği ihtimalinden ötürü kabîh görülmüş ve yasaklanmıştır.¹⁶⁵ Ayrıca çoğu İslâm uleması; kabirleri yükseltmek, üzerlerine kubbeli bina yapmak, mezar taşlarına kaderi suçlayıcı menfi sözcük ya da cümleler yazarak yakınmak gibi davranışların yasaklığı üzerinde ittifak halindedirler ve ekseriyeti bunların “haram” olduğu sonucuna ulaşmıştır. Buna ilaveten bazıları kabrin, “bir iki karış yüksekte” olmasına cevaz verirken, İmam Şâfiî ise düz olmasını daha makul görmüştür. Hayreddin Karaman ise bu durumu iki şekilde izah eder: Birincisi tevhid inancında oluşabilecek sıkıntıların önüne geçmek. İkincisi ise; İslâm dininin birçok âyet ve hadislerde israf’ın yapılmamasını emretmesidir. Bunun neticelerine şu şekildedir. “Muhakkak ki saçıp savuranlar, şeytanlarla kardeş olmuşlardır. Şeytan ise rabbine karşı pek nankördür.” (İsrâ 17/27), “Yiyiniz içiniz; fakat israf etmeyiniz! Çünkü Allah (c.c) israf edenleri sevmez.” (A‘râf 7/31) âyetleri ve “Yiyiniz, tasadduk ediniz, giyiniz. Fakat bunları yaparken isrâfa ve tekebbüre kaçmayınız”¹⁶⁶hadisinde de işaret edildiği gibi, israf yapmamanın gerekliliğine değinilmiştir. “İşsiz”, “susuz”, “eşsiz”, “tahsilsiz”, ve “aç” olan birçok insana yardım etmek dururken “süslü ve masraflı” kabirler inşa etmek hoş karşılanmamıştır. Müslümanlar kabirlerini inşa ederken bu iki önemli hususu göz önünde bulundurmalı, ifrat ve tefrit noktasındaki bu dengeyi korumalıdır.¹⁶⁷

Sâlih olduğu düşünülen zatların mezarlarını ziyaret etmek amacıyla yapılan yolculuğun meşruiyeti ile ilgili görüşlere bakıldığındaiki bakış açısıgörülmektedir: Birincisi Ebû Hanîfe, Şâfiî’nin bazı arkadaşları, Ahmet b. Hanbel ve Gazzâli (ö. 505/1111) gibi kabul edenler; ikincisi ise olmaması gerektiğini düşünen İbn Teymiyye ve bazı âlimlerdir. Bir kısmı da bu ziyareti yalnızca Hz. Peygamber’in kabri için meşru görerek sınırlandırmıştır.¹⁶⁸Hz. Peygamber’in annesinin mezarını ziyaret durumunu da

¹⁶⁴ “De ki: Şüphesiz benim namazım, kurbanım, hayatım ve ölümüm hepsi âlemlerin rabbi Allah içindir.” En‘âm, 6/162.

¹⁶⁵ Toprak, *Ölümden Sonraki Hayat*, 476-493.

¹⁶⁶ Nesâi, “Zekat”, 66.

¹⁶⁷ Hayreddin Karaman, *İslam’ın Işığında Günün Meseleleri* (İstanbul: İz Yayınları, 2003), 55-56.

¹⁶⁸ Bu konu hakkında bk. Ataç, *Kelam ve Tasavvuf Açısından Tevessül*, 77-80.

göz önünde bulundurarak ziyaret adabına uygun ve amacından sapmadan ziyaret edildiği sürece kabirlere gidilmesinde herhangi bir mahzurun bulunmayacağı kanaatindeyiz.

Genel olarak hülasa edecek olursak Muhammed b. Abdilvehhâb, tevessülü ibâdet şeklinde algılamış; yani Allah'a iman etmek, peygamberin emir ve yasaklarına itaatle mümkün olabileceğini dile getirmiştir. Neticesinde ise Allah'tan başkasına tevessül etmeyi şirk olarak telakki etmiştir. Ancak şunada dikkat edildiğinde tasavvuftaki tevessül ile İbn Abdilvehhâb'ın anlayışındaki tevessül birbirinden farklı olarak tezahür etmektedir. Vehhâbiler tasavvuftaki şeyh-mürîd şeklinde cereyan eden tevessül anlayışına tümüyle karşı çıkarlar.

3.2. Şefa

İslâm başta olmak üzere diğer ilahi din toplum anlayışlarında da şefaate olgusu mevcuttur. Ancak şefaate kavramını algılayışları farklılık arz etmektedir.¹⁶⁹

3.2.1. Sözlükte Şefaate

Sözlüklerdeki bilgilere bakılınca şefaate kelimesi “Ş.f.a” kelimesinden masdar şeklinde gelmekte olup “çift” demektir. Çiftin karşılığını “vitr” kelimesi karşılar. Vitr ise tek anlamında kullanılır. Şefaate bir şeyi “çiftlemek” ya da “faydalandırmak” anlamında da manalar verilmiştir.¹⁷⁰ Kur'an'da “şef” olarak geçen kök kelimenin sözlük anlamı hesaba katılmadığı takdirde toplamda 31 yerde geçer. Geçtiği 13 yerde “şefaate” şeklinde, diğer kullanımlarda ise isim ve fiil kalıplarıyla geçmektedir. Çoğulu “şüfaa”dır.¹⁷¹

3.2.2. İstilahta Şefaate

Bir kimsenin ihtiyacı olan bir işini halletmeye çalışmak veya yaptığı herhangi bir fiilden ötürü bağışlanması için af dilemek gibi anlamları olan şefaatin terim anlamı ise;

¹⁶⁹Bu konu hakkında bk. Yaşar Düzenli, *Üslûb ve Semantik Açısından Kur'an ve Şefaate* (Ankara: Pınar Yayınları, 1977), 56-87.

¹⁷⁰ İbn Manzûr, “şf'a”, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: 1997), 7: 150; www.kamus.yek.gov.tr; Bu konu hakkında bk. Ragıb el-İsfahânî, “şf'a”, *Müfredât/Kur'an Kavramları Sözlüğü*, trc. Mustafa Yıldız (İstanbul: Çıra Yayınları, 2017), 526-527.

¹⁷¹ Ahmet Murat Sağlam, *Kur'an'da Şefaate Gerçeği* (İstanbul: Ozan Yayınları, 2017), 16.

“günahkâr müminin affedilmesi, günahı olmayanların ise derecelerinin yükseltilmesi için izin verilen kimselerin Allah nezdinde aracılık yapması”¹⁷² diye tanımlanmıştır.

Şefaatile ilgili bir diğer açıklamada şefaatin üç kısma tasnif edilerek izah edilmeye çalışıldığı görülmektedir.¹⁷³

- Herhangi bir cürüm işleyenin yaptığı bu suçun bağışlanması için Allah’a daha yakın gördüğü kimseyi vesile kılması ve Allah’ında o zatın hatırı için talebini kabul buyurması.
- İnsan hayatta işlemiş olduğu sâlihfiilleri kendisi için şefaatchi kılabilir. Sadece Allah’ın rızası gözetilerek yapılan eylemden dolayı Allah’ın onun isteğini yerine getirmesi ya da onu affetmesi gibi.
- Hz. Peygamber yaşadığı sürece inananlar için şefaatchi olmuştur. Bu durumun kıyamet gününde süreceği dile getirilmiştir. Buna, en büyük şefaah anlamında “şefâat-ı kübrâ ya da şefâat-ı uzmâ” denilmiştir.

Aslında bir kişinin diğer mümin kardeşi için iyilik ve hayırda bulunması, dua etmesi gibi eylemler de bir nevi şefaah olarak kabul edilmiştir. Bu zikrettiğimiz üç şefaah çeşidini ulema ve sûfiler de kabul eder. Ancak sûfiler ve tarikat ehli buna ek olarak evliyaların ve ermişlerin ruhlarının diri olan insanlara şefaatchi olacağına ve bunların “Allah’a (c.c) nazlarının geçtiğine” kanaat getirirler. Bu şefaah türü kendilerine hastır. Genel anlamda şefaah denilince de bu anlaşılır. Zira insanların evliya ve türbelere giderek adaklar adamaları, kurban kesmeleri, para atmaları, çaput dediğimiz türden şeyleri bağlamaları, dua etmeleri ve namaz kılmaları bunun göstergelerindedir. Ardından burada defnedilmiş, Allah’ın yakın dostları olduğuna inanılan meyyitlerin ruhlarından Allah nezdinde şefaatchi olmaları talep edilir. İnsanların şeyh, gavs ve kutup denilen tarikat ehli insanların ruhlarından şefaah istemeleri pek çok sorunlarını çözdüğünü düşünürler.¹⁷⁴ Esasında insanları bunlara iten menşei bilmek çok daha önem arz eder. Zira İslamı gereği gibi öğrenmemiş ya da öğrenememiş; yalnız kulaktan dolma bilgilerle zihninde bir din algısı oluşturmuş insanlardan ne kadar olgun davranmalarını

¹⁷² Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 287.

¹⁷³ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2012), 329-330.

¹⁷⁴ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 330.

bekleyebiliriz ki? Şefaât denilince ziyaret edilen yerde çaput bağlamak ve buna benzer uygulamalar akla geliyorsa bunların sorun teşkil edeceği kanaatindeyiz. Nitekim bunun neticelerini müşahade edebilmekteyiz. Yukarıda üç madde şeklinde İslam ulemasının zikrettiği ve bu yöndeki şefaât anlayışının ise daha isabetli olduğu kanısındayız.

3.2.3. Muhammed b. Abdilvehhâb'ın Şefaât İle İlgili Görüşleri

Muhammed b. Abdilvehhâb şefaatin inkârından çok nasıl, ne şekilde ve kime fayda vereceği gibi sorularla açıklığa kavuşturmaya çalışır. Zira şefaatin olmayacağına dair âyetler mevcut olduğu gibi, şefaatin var olduğunu belirten âyetler de bulunmaktadır. Peki, verilen bütün bu âyetler ne anlam ifade etmektedir? Şefaât söz konusuysa hangi durumlardavardır? İbn Abdilvehhâb bu âyetleri nasıl izaha kavuşturuyor? gibi suallere yanıt aramak için öncelikle konuyla ilgili âyetleri aktarmakta fayda vardır:

- “Ey iman edenler! Hiçbir alışverişin, hiçbir dostluğun ve hiçbir şefaatin olmadığı kıyamet günü gelmeden önce, size rızık olarak verdiklerimizden Allah (c.c) yolunda harcayın. İnkâr edenler ise zalimlerin ta kendileridir.” (Bakara 2/254).
- “De ki: Şefaât tümüyle Allah’a (c.c) aittir. Göklerin ve yerin hükümranlığı O’nundur. Sonra yalnız O’na döndürüleceksiniz.” (Zümer 39/44).
- “O gün, Rahmân’ın katında bir söz almamış olandan başkası asla şefaatte bulunamayacaktır.” (Meryem 19/87).
- “Allah’tan (c.c) başka yalvardıklarının, şefaât etmeye güçleri yoktur. Ancak bilerek gerçeğe tanıklık edenler hariç.” (Zuhrûf 43/86).
- “Artık onlara şefaâtçilerin şefaatifayda vermez.” (Müddessir 74/48).
- “O gün, Rahmanın izin verdiği ve sözünden razı olduğu kimseden başkasının şefaati fayda vermez.” (Tâhâ 20/109).
- “(Allah) onların önlerinde ve arkalarında olanı bilir. (Allah’ın) razı olduğundan başkasına şefaât edemezler ve onlar (Melekler), O’nun korkusundan titrerler.” (Enbiyâ 21/28).

Bütün bu âyetlerden de anlaşılın, ölümden sonraki hayatta Allah'ın izni olmadıkça kimsenin şefaata edemeyeceğidir. Her şeyi bilen Allah; doğru konuşan, iman eden, en ulvi mertebeye sahip kimselere şefaati nasip eder. Bu kimseler de yalnız Allah'ın hoşnut olacağı kişilere şefaata edeceklerini bilirler. Allah; şirk koşan, insanları aldatan, hakikatin ve güzel olanın peşinden gitmeyerek hakikati örtbas eden kişilerden razı olmaz.¹⁷⁵ Aynı şekilde İbn-i Kesir (ö. 774/1373)Zümer 44. âyete atfen, Allah'ın izni ve rızası olmadan kimsenin şefaatte bulunamayacağını, kıyamet gününde Allah'ın insanlar arasında adaletle hükmedeceğini ve herkesin yaptığıyla karşılık bulacağını dile getirir.¹⁷⁶

Daha önce ifade edildiği üzere Muhammed b. Abdilvehhâb'ın doktrini tevhid mevzusu etrafında şekillenmiştir. Onun için tevessül, bid'at, tarikat, emr-i bil-ma'ruf nehyi 'an'il- münker ve şefaata gibi konuları bu bağlamda ele almıştır. Bizde şefaata konusu başta olmak üzere bu yönde bir değerlendirmeye konuyuele almaya çalıştık.

Muhammed b. Abdilvehhâb "Tevhid" adlı kitabında yukarıda zikredilenâyetlerin bir kısmını verdikten sonra şüdeğerlendirmelerini kaydeder.Ona göre Kur'an-ı Kerim, müşriklerin düşüncesine göre şekillenmiş şefaata anlayışını reddeder. Zira onların zihniyetinde şefaata şirke dadanmış bir hâldeydi. İslâm'ın ise böyle bir şirki kabul etmesinin mümkün olmadığını belirtir. Mahşer günü Hz. Peygamber'in dahi şefaata edemeyeceğini; ancak Allah'ın buna izin vermesi neticesinde secdeye kapanarak ve Allah'a hamd ile olabileceğini dile getirir. Hz. Peygamber'in şefaata edeceği kimselerin yalnızca müminler olduğunu, şirk koşanlarınsa bundan istifade edemeyeceğini, Hz. Peygamber dışında Allah'ın izin verdiği diğer sâlih insanların da şefaatte bulunabileceğini vurgular.¹⁷⁷ Bunlar arasında melekler ve çocukken vefat edenler de bulunmaktadır. Ancak onlara şefaata izninin verilmesinin şefaati onlardan talep etme anlamına gelmediğini, "ben onlardan isterim" denildiği vakit "iyi insanlara ibâdet" durumuna dönüşüp tevhide aykırı bir pozisyon teşkil edeceğini iddia eder. Bu nedenle Muhammed b. Abdilvehhâb her türlü şefaatin Allah'ın izniyle gerçekleşeceğini ve

¹⁷⁵ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul:Yeni Ufuklar Neşriyat Yayınları, 1997), 2: 158.

¹⁷⁶ İbn-i Kesîr, *Tefsir-u İbn-i Kesîr (Muhtasar)* (Beyrut: 2010), 3: 170.

¹⁷⁷ İbn Abdilvehhâb, *Tevhid*, 2: 54-55.

ancak ondan istemeyleona kul olunacağındile getirir.¹⁷⁸ İbn Teymiyye'nin de şefaata ile ilgili yorumları bu minvaldedir. Zira İbn Abdilvehhâb bu düşüncenin temelini İbn Teymiyye'den almaktadır.¹⁷⁹ Aynı zamanda o; Hz. Peygamber'in şefaatine mazharolmanın ona ittiba etmekle olacağını ve Allah ile beraber kimseye nidada bulunmamakla hedefe ulaşılacağını dile getirir.¹⁸⁰

3.3. Râbita

3.3.1. Sözlükte Râbita

Kök itibariyle “rbt” den müştak olan bu fiil “iki şeyi birbirine bağlayan bir ip, alaka, bağ ve münasebet” gibi anlamlara gelmektedir.¹⁸¹ Yine râbita ile aynı kökten gelen “ribât” ve “murâbata” ise Kur'an-ı Kerim'de “sınırlarda düşmanı gözetlemek, nöbet tutmak ve verilen emrin yerine getirilmesi” gibi anlamlartaşımaktadır.¹⁸²

3.3.2. İstilahta Râbita

Tasavvufta müridin şeyhini düşünerek ona gönül bağlaması, onun şemalini zihninde hem hâl ve hareket olarak hem de ahlaken tahayyül etmesidir.¹⁸³ Mutasavvıflardan Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî (ö. 1242/1826) râbitayı: “Müridin "fenâ fillâh" makamına ulaşmış olan şeyhinin sûretini, hayalinde saklamak sûretiyle onun rûhâniyetinden feyz alması ve istimdâd dilemesinden ibarettir” şeklinde tanımlarken bir diğer mutasavvıf Abdülhakim Arvâsi (ö. 1943) ise: “Mürşidi, Allah ile aranızda vesîle ve vâsıta mevkiindeki zat olarak düşünecek, onu yanınızda ve karşınızda farzederek, alına yani iki kaşı ortasına gözlerinizi dikecek, keskin bir aşk irâdesiyle o zatın sîmasını hayalinizde saklayacak, hayalen onun sîretini kalbinizde

¹⁷⁸İbn Abdilvehhâb, *Keşf'üş-Şübuhât*, 21.

¹⁷⁹ İbn Teymiyye'nin şefaata ile ilgili görüşleri için bk. İbn Teymiyye, *Teveşşül*, 139-154.

¹⁸⁰İbn Abdilvehhâb, *Keşf'üş-Şübuhât*,21; Bu konu hakkında bk. Ecer, *Tarihte Vehhâbi Hareketi ve Etkileri*, 74.

¹⁸¹ Necdet Tosun, “Râbita”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34: 378.

¹⁸² İrfan Gündüz, “Tasavvufî Bir Terim Olarak Râbita”, *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 19 (2007): 23.

¹⁸³ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*,289.

durdurarak,kendisiyle manevi bir beraberlik te'sîs edeceksiniz”¹⁸⁴ ifadeleriyle tarif etmiştir.

Bazı âlimler râbitayı bu bağlamda üçe taksim etmiştir:

1- Râbita-i Mevt: Müridin ölümü, ölüm halini daimi olarak tefekkür etmesidir.

2- Râbita-i Mürşid: Mürşid'in şeyhini zihninde düşünmesi ve kalbini onunla bağlı olacak şekilde irtibatta bulundurarak onu hayal etmesidir.

3- Râbita-i Huzur: Kişinin dünya ile alakalı her şeyi aklından, gönlünden, hayalinden ve kalbinden uzak etmesi ve onun yerini Allah'ın muhabbetiyle doldurup her zaman için bu yöndeki duruşunu korumasıdır.¹⁸⁵

Bu tanım ve açıklamalardan da anlaşılacağı üzere herkes kendi bakış açısına göre bir değerlendirmede bulunmuştur. Peki İbn Abdilvehhâb'taki tezahürü nasıldır? Şimdi de ona göz atalım.

3.3.3. Muhammed b. Abdilvehhâb'ın Râbita İle İlgili Görüşleri

Tasavvufta şeyhin yukarıda ifade ettiğimiz şekilde benimsenmesinin Muhammed b. Abdilvehhâb'ın düşünce metoduna ters olduğunu belirtmek gerekir. Zira ona göre Allah'a kurbîyet amacıyla melekler, peygamberler ya da diğer sâlih insanlarateveccüh etmekcaiz görülmemiştir; hatta ona göre bu durum onların canlarını ve onlara ait her türlü metayı helal kılmıştır.¹⁸⁶ Tevhid düşüncesine engel teşkil edecek fikir ve eylemler İbn Abdilvehhâb tarafından bid'at kapsamında değerlendirilip kabul görmemiştir. Râbitayı doğrudan Allah ile bağ kurarak yapmanın gerekliliği üzerinde durulmuş ve diğer taraftan araya birilerini vesile kılarak yardım istemek ise reddedilmiştir. Netice itibarıyla onun bu şekliyle gerçekleştirilen râbitayı kabul etmediğini söyleyebiliriz.

¹⁸⁴ Gündüz, “Tasavvufî Bir Terim Olarak Râbita”, 28.

¹⁸⁵ Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, 131; Râbita ile ilgili daha fazla bilgi için bk. Rifat Okudan, “İnsanî Bir İnsiyak Olarak Râbita”, *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* (2003): 201-215.

¹⁸⁶ İbn Abdilvehhâb, *Keşf'üş-Şübuhât*, 6.

3.4. Tarikat

3.4.1. Sözlükte Tarikat

Tarik kelimesi “yürüyerek kat edilen yol” anlamında kullanılmıştır. Bunun için uzun hurma ağacı da bu yönde teşbih edilerek “tarikatun min nağli” ifadesiyle kullanılırken; âyetteki “Denizde onlara kuru bir yol aç.” (Tâhâ 20/77) cümlesinde de bu anlamdadır. Genel anlamda “tarikat” kelimesinin çoğulu olan “taraik” sözlükte “gidilecek yol, izlenecek usul, hâl ve gidiş” olarak kullanılmaktadır.¹⁸⁷

3.4.2. İstilahta Tarikat

İstilahta tarikat, “iyi ya da kötü olduğuna bakılmaksızın kişinin herhangi bir işte izlediği farklı farklı yöntemlerdir.”¹⁸⁸ Tasavvuftaki kullanımı ise insanın Mevlâ’ya ulaşmak için takip etmiş olduğu metot, muamele ve davranışlar bütünüdür. Sûfiler de tarikatı “Saliki hakikate götüren yol” olarak tarif ederek dinin hem zahiri hem de batını olarak yaşanılması gerektiğini ifade ederler. Kimisi de Mevlâ’ya varılan bu yolları üç kısma taksim etmiştir:¹⁸⁹

1-Tarîk-i Ahyar: İslâm’ın temel şartlarından olan namaz, oruç, hac ve amel-i sâlih gibi ibâdetlerle manevi bir doyum sağlama alanıdır.

2- Tarîk-i Ebrar: Mücadele ve riyazetle nefsi terbiye etmektir.

3-Tarîk-i Şüttar: Bu iki tariki kapsamının yanında “aşk”, “cezbe” ve “muhabbet” unsurlarını da barındıran yoldur. Ayrıca tarikata dâhil olabilmenin şartlarından birisi de tarikat büyüğüne bağlılığın ifade edilmesidir. Bu durum şeyhe olan teslimiyetin göstergesidir. Böylelikle kişi girdiği tarikatın adap, usul ve esaslarını şeyhinin öncülüğünde yerine getirmeye çalışır.

Tarikat, insanoğlunun hem kendini hem de kâinatı anlama arayışıdır. Bu arayış neticesinde kişiyi asıl olarak Allah’a götüren manevi yolların bütünü şeklinde

¹⁸⁷ Reşat Öngören, “Tarikat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40: 95.

¹⁸⁸ İsfahânî, “trk”, 600.

¹⁸⁹ Öngören, “Tarikat”, 40: 96.

tanımlayanlar da olmuştur.¹⁹⁰ Esasında bu şekliyle cereyan eden ve kişiyi doğru hedefe ulaştıran her yolun önemli ve kayda değer olduğunu düşünüyoruz. Zira mühim olanın muhtelif yollar olması değil doğru hedefe istikâmettir.

3.4.3. Muhammed b. Abdilvehhâb'ın Tarikat İle İlgili Görüşleri

Tasavvufta müridin hocasından edep, saygı ve sevgi gibi temel değerleri öğrenmesi elbette olması elzem davranışlardır. Bu tıpkı usta-çırak, öğretmen-öğrenci ilişkisi gibidir ve önem arzeder. İlk dönemlerdeki şeyh-mürîd ilişkisi de bu minvalde yürüyordu.¹⁹¹ Mazide bilhassa Anadolu'da varlığını sürdüren tekke ve zaviye gibi oluşumların halkın özellikle manevi doygunluğunu yerine getirmedeki önemi de bu açıdan yadsınamaz. Ancak zaman geçtikçe bu tarikatlar farklı kültürlerden yeni uygulamalar dâhil olmuş ve bu ilişkiler zamanla olması gereken yerde kalmamış; hatta yozlaştığı dile getirilmiştir. Değişimler elbette olmalı; zira insanoğlu, hayatın kanunu gereği daimi olarak bir değişim-dönüşüm döngüsü içerisinde. Mühim olanın İslâm fitratına uygun dönüşümler yaşamasıdır. Bu açıdan tarikat şeyhine olağanüstü niteliklerin atfedilmesi ya da tarikatta İslâm anlayışıyla bağdaşmayan ritüellerin zuhur edilmesinde hoş karşılanmamıştır. Zira insanoğlunun doğal tabiatına aykırı olacak davranışlarda bulunması tekâmüle ermeyi değil; aksine nefesine zulmetmesini ve yıpranıp harap olmasını netice verir.¹⁹²

Muhammed b. Abdilvehhâb da Kur'an'ın hükümlerine Hz. Peygamber'in sözleriyle bağdaşmayan her türlü eylemi zihin dünyasında şekillendirdiği gibi bid'at kapsamında değerlendirmiştir.¹⁹³ Çünkü ona göre selefte olmayan uygulamalar ihdas etmek dine zarar vermektir. Etkilendiği İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye ise insanlar nezdinde “yediler-yetmişler”, “dörtler-kırklar” ve “kutup-gavs” gibi şahsiyetlerden medet umup, onlara olmayacak şekilde inanmayı çok sert bir dille eleştirmişlerdir.¹⁹⁴ Allah dışında hayrı verici yada zararı def edici diğer mahlukatlara

¹⁹⁰ Semih Ceyhan, *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 28.

¹⁹¹ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf'un Dili -1- (Mürşid-Mürîd-Yol)* (İstanbul: Mavi Yayınları, 2006), 139.

¹⁹² İsmet Zeki Eyüboğlu, *Günün Işığında Tasavvuf ve Tarikatlar/Mezhepler Tarihi* (İstanbul: Der Yayınları, 1993), 26.

¹⁹³ Bu konu hakkında bk. Ecer, *Tarihte Vehhâbi Hareketi ve Etkileri*, 77-87; Şule Ermiş, *Vehhâbilik'te Bid'at Anlayışı* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2004), 82-118.

¹⁹⁴ Ecer, *Tarihte Vehhâbi Hareketi ve Etkileri*, 77.

sığınmayı tevhid düşüncesine aykırı bulduğu için Allah'a şirk koşmakla denk saymıştır. Allah dışında kendisinden yardım istenilecek ya da tevekkül edilecek başka bir ilahın olmadığına; ancak ona ibâdet edilip ve ancak ondan yardım istenilmekle tevhidin gerçek manada anlam kazanacağını söyler. Kitap, sünnet ve selef uleması uygulamalarında da bu şekilde cereyan ettiğini dile getirir.¹⁹⁵

Netice itibarıyla Muhammed b. Abdilvehhâb'ın genel anlamdaki görüşlerinden hareketle şekli bir ritüele bürünmüş tarikat anlayışına karşı olduğu sonucuna varabiliriz.

3.5. Muhammed b. Abdilvehhâb ve Tasavvuf

Muhammed b. Abdilvehhâb'ın, doğup büyüdüğü ve ilmi seyahatlerinde bulunduğu Arap Yarımadası'nda nadiren de olsa mutasavvıflarla görüşüp konuştuğu rivâyetlerivardır. Eserlerinden, bilhassa mektuplarındaki dağınık bilgilerden elde edilen verilere göre, kimisûfilere vedîğerb edevî kabilelere karşı tavrı aldığı ve onlarla mücadele ettiği neticesine varılmıştır. Ancak bu mektuplarında “belirli bir tarîkattan veya çağdaşı olan sûfilerden” bahsetmemektedir. Yalnız meşhur Necidli İbn Azzâz'ın ismi yer aldığı ifade edilmektedir.¹⁹⁶ Riyad halkı da o zaman için İbn Arabî (ö. 638/1240) ve İbn Farîd'in mezheplerine bağlı olarak bilinmekteydiler.¹⁹⁷ Riyad dışındaki çevrelerde ise durum meçhuldü. Muhammed b. Abdilvehhâb'ın, insanları Allah dışındaki diğer varlıklara yöneltip yoldan çıkardığı düşüncesiyle Ebu Hudayda ve buna benzer kişilere karşı tepki alıp mücadele ettiği bilinmektedir. Ancak bunların da sûfi olup olmadıkları ya da tarikatla ilişkilerinin bulunup bulunmadığı sualleriyanıtsız kalmaktadır. Aynı şekilde yalnız bir kez zikredilen “al-Aydarus”un¹⁹⁸ da tarîkate intisap eden biri olduğu söylenmektedir. Ancak bu kişinin kimliği ve nerede yaşadığı ile ilgili bir bilgi mevcut değildir. Öte taraftan diğer kaynaklar XVIII. yüzyılda Necid halkının tasavvuf ve tarikat ile ilgili durumları hakkında pek fazla bilgi vermemektedir. Erken dönem Vehhâbi tarihçileri ise Vehhâbilerin daha çok tahrip edip yıktıkları mezar ve türbelere atıfta bulunurlar. Zira bu tür mekânlarda insanlar İslâm düşüncesine aykırı

¹⁹⁵ Abdurrahman b. Hasan Ali-Şeyh, *Fethü'l-Mecid Şerhi Kitab'üt-Tevhîd*, thk. Muhammed Hâmid el-fekî (Beyrut: 1419/1998), 140.

¹⁹⁶ Peskes, “18. Asırda Tasavvuf ve Vehhâbilik”, 418.

¹⁹⁷ İbn Gannam, *Târîhu Necd*, 420.

¹⁹⁸ İbn Gannam, *Târîhu Necd*, 344.

şekilde tazimde buldukları için bu duruma karşı cephe aldıklarını iddia ederler. Çünkü onlar ibâdeti Allah'a halis kılmak gerektiğine, aksi takdirde bunun insanı küfre götüreceğini belirtmişlerdir. Muhammed b. Abdilvehhâb'ın düşüncelerini benimsemeyenler onun sûfi karşıtlığı yönündeki tavrına dair bir eleştiride bulunmadıkları da iddia edilmektedir. Onun daha çok sûfi ve diğer çevrelerce önemli görülen “Delâilu'l-Hayrât” ve “Ravdu'r-Reyahin” diye bilinen iki önemli eseri yakmakla itham etmişlerdir. Bu konu kendisine sorulunca Ravdu'r-Reyahin hakkında bir şey dememiş, Delâilu'l-Hayrât için söylenenleri ise kabul etmemiş ve yandaşlarına buna benzer eserlerle meşgul olmamaları beyanında bulunmuştur. Çünkü ona göre bu tür eserler insanları Allah'ın kitabından uzaklaştırmaktadır. Bazı kaynakların verdiği bilgilerde Muhammed b. Abdilvehhâb'ın sûfi olan çağdaşlarıyla herhangi bir tartışmada bulunduğu ve düşüncelerini yaydığı süreçlerde bile sûfi ya da tarikatlarla karşı karşıya geldiğinin gözlemlenemediğini iddia etmişlerdir. Ancak istisnâî bir durum olarak onun, Muhyiddîn İbnu'l-Arabî ve İbn Fârid'itevhid düşüncesinden uzaklaştıkları içinkâfir olarak itham ettiği bilgisi de verilmektedir. Onları Hristiyan ve Yahudilerin düştüğü hataya düşmekle suçlamıştır. Böylelikle onların arkalarında kılınan namazında sahih olamayacağını dile getirmiştir.¹⁹⁹ Abdulkadir Geylani (ö. 561/1165-66), Ahmet Bedevî (ö. 675/1276) ve Âdi b. Musafir'i (ö. 557/1162) ise doğrudan hedef almadığı; ancak insanları onlara yapılan aşırı tazim ve kutsamaktan dolayı tenkit ettiği dile getirilmiştir. Muhammed b. Abdilvehhâb'ın öğretilerinin, tasavvuf ya da diğer grupları hedef tahtasına oturtmaktan çok; Müslümanların içinde bulunduğu ahvâlî aşırı bir biçimde tenkit etmesinden kaynaklandığını belirtenler de vardır.²⁰⁰ İbn Abdilvehhâb öğretisini: “Ben sizleri mutasavvıflara, fıkıhçılara, kelamcılara ya da İbn Kayyim, ez-Zehbi ve İbn Kesir gibi kişilere davet etmiyorum. Bilakis sizleri her şeyin yaratıcısı olan Allah'a şirk koşmamaya ve Hz. Peygamberin sünnetini uygulamaya davet ediyorum”²⁰¹ şeklinde özetlemiş olsa da uygulamalarında göstermiş oldukları aşırılıklardan ötürü ulema tarafından tenkit edilmişlerdir.

Kimi araştırmacılar da Muhammed b. Abdilvehhâb'ın, tasavvufun inançlarına ve pratiklerine karşı çıktığını iddia etmektedir. Nitekim Vehhâbilerin, ramazan

¹⁹⁹ İbn Gannam, *Târîhu Necd*, 312.

²⁰⁰ Peskes, “18. Asırda Tasavvuf ve Vehhâbilik”, 418-420.

²⁰¹ İbn Gannam, *Târîhu Necd*, 211.

akşamlarında veli zatların mezarı başlarında yapılan zikri yasaklamaları da onlara gösterilen bir diğer tepkiydi. Hatta türbelerdeki makberlerin öpülmesi, kabirlere mum yakılması ve lamba takılması gibi pratikler küfür olarak görülmüş; kabirlere inşa edilen kubbeler ve tezyinatların da yıkılması gerektiğini belirtmişlerdir.²⁰² Yapılan bu uygulamalardan ötürü Müslüman dünyayı küfürle itham etmiş olmaları birçok sorunun ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Hali hazırdaki tekfircilik anlayışları da İslam dünyasında bir başka sorun olarak durmaktadır.

²⁰² Peskes, “18. Asırda Tasavvuf ve Vehhâbilik”, 421.

SONUÇ

Vehhâbilik hareketi, XVIII. yüzyılda Muhammed b. Abdilvehhâb'ın fikirleri etrafında şekillenmiş; önceleri dini bir oluşum olarak zuhur eden, daha sonraları Muhammed b. Suud ile yapılan Dir'iyye anlaşması neticesinde siyasî bir boyut da kazanmış dinî-siyasî ve sosyo-politikbir hareket olarak tezahür etmiştir. Günümüzde onun fikirleri Mısır, Cezayir, Libya, Hindistan, Yemen, Sudan ve Suriye gibi ülkelerde yayılma alanı bulmuş ve buralarda zuhur eden birçok hareketide etkilemiştir.

Muhammed b. Abdilvehhâb'ın hayatıncelendiğinde onun bid'at ve hurafelere karşı savaş açtığı görülmektedir. Ona göre İslâm, Hz. Peygamber'in ve selef-i sâlihînin yaşadığı hayat tarzıdır. Buda öncelikli olarak onun düşünce dünyasında şekillenen bid'at ve hurafeleri ortadan kaldırmanın gerekliliği üzerinde durmasına sebebiyet vermiştir.

Muhammed b. Abdilvehhâb'ın bid'at ve hurafelerle mücadelesinin temelinde aslında onun tevhid anlayışına yüklediği mana yatmaktadır. Zira ona göre tevhid; kalp, lisan ve amelle olmalıdır. O, bu unsurlardan herhangi birinin eksikliği durumunda imanın sahîh olamayacağını iddia etmiştir. Bundan ötürü Allah'a olan itaat ve bağlılığı Tevhid-i Rubûbiyyet ve Tevhid-i Ulûhiyyet şeklinde ikiyeayırıp kişinin ibâdetini yalnızca Allah için ifa etmesinin zarureti üzerinde yoğunlaşmıştır.

Muhammed b. Abdilvehhâb'ın takipçisi olan Vehhâbiler için, tevhidi, amelî olarak gerçekleştirmek icap ettiğinden,“emr-i bi'l-ma'ruf nehyi anil münker” prensipleri doğrultusunda bid'at ve hurafeye dayalıbütün uygulamaları zor ve şiddet kullanarak devlet eliyle gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Vehhâbiler, Ahmed b. Hanbel'den sonra kendileri için ikinci imam kabul ettikleri İbn Teymiyye'nin değinmediği bid'at ve hurafeler alanını çok geniş tutmuşlardır. Vehhâbîlerin bu aşırı tavırlarının bir neticesi olarak, Müslümanların büyük kısmında kendilerine karşı bir kin ve nefret duygusu oluşmuş ve onlardan uzaklaşma hâli yaşanmıştır.

Gerek Muhammed b. Abdilvehhâb'ın eserleri gerekse de ilk Vehhâbî literatürdeki eserler incelediğinde, zühd ve takvaya dayalı tasavvuf ve müesseselerine

yönelik açık karşıtlığa girilmediği, bid‘at ve hurafeye dayalı her tür düşünce ve uygulamaya karşı savaş açıldığı anlaşılmaktadır. Tasavvuf ve sūfî karşıtlığı, Mekke ve Medine gibi kutsal mekânlar ya da Taif gibi önemli beldeler Vehhâbiler tarafından ele geçirildikten sonra bu bölgelerdeki tekke, türbe, mezar ve zâviye gibi yapıların; ayrıca Hz. Peygamber ve bazı önde gelen sahabîlerin doğdukları evlerin tahrip edilmesiyle görülmeye başlanmıştır. Ancak Vehhâbiler, buralardaki tahribatların sırf tasavvufa karşı olduğu için ya da Şi‘î, Sünnî veya sūfî gibi ayrımlar yapıldığı için değil, bilakis her türlü bid‘at ve hurafeye karşı mücadele kapsamında gerçekleştirdiklerini iddia ederek savunmuşlardır.

Ancak Muhammed b. Abdilvehhâb, Hz. Peygamber ve sahabe döneminde olmayıp sonradan dine eklenen ve çıkarılan her tür düşünce ve uygulamayı bid‘at olarak değerlendirmiş, bu düşünce ve uygulamaları çok sert bir dille reddetme yoluna gitmiştir. O, bu sertlikte o kadar aşırıya gitmiştir ki, ona göre tasavvuf ve tarikatlar, insanları istismar aracıdır, insanların sapmalarına sebebiyet verdikleri için şirk ve küfürdürler; bu nedenle de kesinlikle reddedilmesi gerekir. Nitekim onun düşüncesinde tarîkatta insanların herhangi bir şeyhe bağlanmadan hakikate ulaşamaması inancı; insanlar arasında yediler-yetmişler, dörtler-kırklar, kutup ve gavs gibilerden yardım dlenmek gibi eylemler şirk ve küfür olarak telakki edilmiştir.

Muhammed b. Abdilvehhâb, evliya ve sâlih insanlara karşı takınılması gereken tavrın, sadece onların hayırlı ilimlerinden istifade etmek şeklinde olması gerektiğini, aksi takdirde onlara Allah ile beraber tazim ve yüceltmede bulunmanın hiçbir şekilde doğru olmadığını vurgulamıştır. İbn Abdilvehhâb tevhid düşüncesi ile bağdaşmayan her çeşit bid‘atı, kimin yaptığı fark etmeksizin şirk ve küfür olarak telakki etmiştir. Bu açıdan onun tasavvuf anlayışına istenilen seviyede vâkıf olabilmek için mutlak anlamda tevhid ve buna bağlı olarak bid‘at düşüncesini iyi analiz etmek gerekir.

Muhammed b. Abdilvehhâb, zühd ve takvaya dayalı uygulamaları değil, kendince İslâm düşüncesine aykırı ve hatalı gördüğü tasavvufî anlayış ve uygulamalara karşı tavrı sergilediğini iddia etmiştir. Nitekim ona göre ilk sūfîlerin tasavvufu daha çok ibâdet, sâlih amel, Allah’a olan yakınlık ilişkisi çerçevesinde yaşadıkları bir hal ilmiydi. Ancak daha sonrakilerin sahiplendiği tasavvuf ise bu anlamdaki safiyetini yitirip kul ile Allah arasına “ricâl-i mutavassıtâ”ları dâhil ettiği zaman ise problemleri meseleler peşpeşe

ortaya çıkmıştır. Bu yüzden İbn Abdilvehhâb'a göre her ne sebeple olursa olsun Allahile kul arasına dâhil edilen her şey bid'attır; bunu yapan müşriktir, kanı helaldir ve bu durumu ortadan kaldırmak için emr-i bil-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker prensibi doğrultusunda onlarla savaşılr.

KAYNAKÇA

- Abdurrahman b. Hasan. *Fethü'l-Mecid Şerhi Kitab'üt-Tevhîd*. Thk. Muhammed Hâmid el-fekî. Beyrut: 1419/1998.
- Abdurrahman b. Hasan. *Tevhid*. Trc. Harun Ünal. İstanbul: Tevhid Yayınları, 1996.
- Ahmed Emin. *Fecrü'l-İslâm*. Beyrut: 1431/2010.
- Ahmed Emin. *İslâm'ın Bugünü*. Trc. Abdulvehhâb Öztürk. İslâm Kitapevi Yayınları.
- Ahmed Emin. *Zü'amâü'l-İslah fî 'asri'l-Hadîs*. Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Misriyye, 1367/1948.
- Ahmet Cevdet Paşa. *Tarih-i Cevdet*. İstanbul: Üçdal Neşriyat Yayınları, 1966.
- Akçura, Yusuf. *Osmanlı Devleti Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. Asıllarda)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016.
- Alûsi, Ebü'l-Meali Cemaleddin Mahmûd Şükri b. Abdullah b. Mahmûd. *Tarihû Necd*. Kahire: 1344/1925.
- Ataç, Ali. *Kelam ve Tasavvuf Açısından Tevessül*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1993.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat Yayınları, 1997.
- Bulut, Halil İbrahim. *İslâm Mezhepleri Tarihi*. Ankara: DİB Yayınları, 2016.
- Büyükcoşkun, Kudret. "Arabistan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3: 248-249. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Büyükkara, Mehmet Ali. "Vehhâbilik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42: 611-615. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Büyükkara, Mehmet Ali. *İhvan'dan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhâbilik*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004.
- Cafer Subhanî. *Vehhâbilik (orijinal adı, Aîn-i Vahhâbiyet)*. Trc. Hasan Kanaatlı. İstanbul: Kevser Yayınları, 2009.
- Ceyhan, Semih. *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Çalışkan, İsmail. *Kur'an-ı Kerime Göre Tevessül ve Vesile*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1992.
- Çelenk, Mehmet. *Muhammed b. Abdilvehhâb'ın Hayatı ve İtikadi Görüşleri*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1999.

- Düzenli, Yaşar. *Üslub ve Semantik Açından Kur'an ve Şefaat*. Ankara: Pınar Yayınları,1977.
- Ebu Tami, Ahmed b. Hacer Ali.eş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb: *'Akîdetühü's-Selefiyye ve da'vetühü'l-islâhiyyeti ve senâü'l-'ulemâi'aleyh*, Thk. Abdulaziz b. Abdullah b. Abdurrahman b. Bâz, Riyad: 1395/1975.
- Ebu Zehra,Muhammed. *İslâm'da Siyasi, İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*. İstanbul: Hisar Yayınevi,2011.
- Ecer, Ahmet Vehbi. *Tarihte Vehhâbi Hareketi ve Etkileri*. Ankara: ASAM Yayınları, 2001.
- Elbani, Muhammed Nâsıruddin. *et-Tevessül*, Trc. M. Emin Akın. İstanbul: Guraba Yayınları, 1995.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *El-Munkızu Mined Dâlal*. Trc. Yahya Pakiş. İstanbul: Sey-Tac Yayınları, 2002.
- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an*. “vsI” maddesi, Trc. Mustafa Yıldız. İstanbul: Çıra Yayınları, 2017.
- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb.*el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an*. Trc. Mustafa Yıldız. İstanbul: Çıra Yayınları, 2017.
- Kuşeyri, Abdülkerim b. Abdülmelik b. Talha. *Kuşeyri Risalesi*. Trc. Süleyman Uludağ. İstanbul: 1978.
- Useymın, Abdullah Sâlih. *eş-Şeyh Muhammed b.Abdilvehhâb Hayatuhu ve Fikruh*. Riyad: 1992.
- Temimi, Şeyhu'l-İslâm Muhammed. *Kitâbu't-Tevhîd*, Şrh. Abdurrahman es-Sadî.İstanbul:Guraba Yayınları,2006.
- Eyüboğlu, İsmet Zeki. *Günün Işığında Tasavvuf ve Tarikatlar/Mezhepler Tarihi*. İstanbul:Der Yayınları, 1993.
- Fazlurrahman. *İslâm*. Trc. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Günümüz İslâm Mezhepleri*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2014.
- Gündüz, İrfan. “Tasavvufî Bir Terim Olarak Râbita”. *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 19 (2007): 23-53.
- Haz'al, Hüseyin Halef eş-Şeyh. *Hayatu Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb*. Beyrut: ts.

- Haz'al, Hüseyin Halef eş-Şeyh, *Târihu 'l-cezireti 'l Arabiyye fî Asri-şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb*. Beyrut: Dârü'l-kütüb, 1388/1968.
- İbn Abdilvehhâb, Muhammed. *Dinde Üç Temel Esas ve Delilleri*. Trc. Kadir Mevlüd Değirmenci. (Çevrimiçi) <http://www.ulfetder.com/ekitap>, 10.02.2019
- İbn Abdilvehhâb, Muhammed. *Keşf-el-Şûbuhât*. Byy. ts.
- İbn Abdilvehhâb, Muhammed. *Tevhid*. Trc. Harun Ünal. İstanbul: Tevhid Yayınları, 1996.
- İbn Abdilvehhâb, Muhammed. *Tevhid*. Trc. Harun Ünal. İstanbul: Tevhid Yayınları, 1996.
- İbn Baz, Abdulaziz b. Abdullah. *Muhammed b. Abdilvehhâb Davetuhu ve Siretuhu*. Riyad: 1416/1995.
- İbn Baz, Abdulaziz b. Abdullah. *Muhammed b. Abdilvehhâb*. Trc. Enbiya Yıldırım. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (2000): 657-670.
- İbn Gannam, Ebû Bekr Hüseyin b. Gannam en-Necdi el-Ahsai. *Târîhu Necd*. Thk. Nâsirüddin Esed. 2. Baskı, Beyrut:Dârü'ş-Şürûk, 1406/1985.
- İbn Kesîr, *Tefsir-u İbn-i Kesîr (muhtasar)*.3 Cilt. Beyrut: 1431/2010.
- İbn Manzûr, Ebi'l-Fadl Cemali'd-Din Muhammed el-İzz b. Mükerrrem. *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: 1418/1997.
- İbn Manzûr, Ebi'l-Fadl Cemali'd-Din Muhammed el-İzz b. Mükerrrem. *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: ts.
- İbn Teymiyye, Takıyyu'd-din Ahmed. *İbn Teymiyye Külliyyatı*. Trc. Yusuf Işıcak v.dğr.İstanbul:Tevhid Yayınları, 1987.
- İbn Teymiyye, Takıyyu'd-din Ahmed. *İbn Teymiyye Külliyyatı*. Trc. Hakkı Sezer v.dğr.İstanbul:Tevhid Yayınları, 1997.
- İbn Teymiyye, Takıyyu'd-din Ahmed. *Teveşşül Risalesi*. Trc. Heyet. İstanbul, 1996.
- İbn Teymiyye, Takıyyu'd-din Ahmed, *Teveşşül*, Tevhid Yayınları, Çev: Heyet, İstanbul: Tevhid Yayınları,1996.
- İkbal, Muhammed. *İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden İnşası*. Trc. Rahim Acar.İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.
- Kara, Mustafa. *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1985.
- Karaman, Hayreddin. *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri*. İstanbul: İz Yayıncılık,2003.

- Koç, Veysel. *Vehhâbilik ve Temel Prensipleri*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2005.
- Kelâbâzî, Ebu Bekir. *Doğuş Devrinde Tasavvuf: Ta'arruf*. Trc. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1979.
- Kubat, Mehmet. *İslâm Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2015.
- Kurşun, Zekeriya. "Necid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 491-493. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kurşun, Zekeriya. *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti: Vehhâbi Hareketi ve Suud Devletinin Ortaya Çıkışı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi Yayınları, 1998.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Kinde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26: 37-38. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Levtzion, Nehemia. "XVIII. Yüzyıl Sûfi TarikatlarıYapı, Teşkilat ve Ritüel Bakımından Meydana Gelen Değişimler". Trc. Ercan Alkan. *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 29 (2012): 148-151.
- Muslu, Ramazan. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. yüzyıl)*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Kutlu, Sönmez – Aydın, Osman - Korkmaz, Sıddık – Tan, Muzaffer – Bağlıoğlu, Ahmet – Kalaycı, Mehmet. *İslâm Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Özler, Mevlüt. *İslâm Düşüncesinde Tevhid*. İstanbul: Nûn Yayıncılık, 1995.
- Peskes, Esther. "18. Asırda Tasavvuf ve Vehhâbilik". Trc. Mehmet Çelenk. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2003): 413-429.
- Raymond, Jean. *Vehhâbiler'in Ortaya Çıkışı*. Trc. Ramazan Adıbelli. Adana: Karahan Kitapevi Yayınları, 2010.
- Sağlam, Ahmet Murat. *Kur'an'da Şefaât Gerçeği*. İstanbul: Ozan Yayınları, 2017.
- Sarıçam, İbrahim. *Hız. Muhammed ve Evrensel Mesajı*. Ankara: DİB Yayınları, 2005.
- Serrâc, Ebu Nasr. *İslam Tasavvufu: Lüma'*. Trc. H. Kâmil Yılmaz. İstanbul: Altınoluk Yayınları, 1996.
- Şeker, Fatih M. *Osmanlılar ve Vehhâbilik (Hüseyn Kâzım Kadri'nin Vehhâbilik Risâlesi)*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007.
- Tibi, Bassam. *Arap Milliyetçiliği*. Trc. Taşkın Temiz. Yrs: Yöneliş Yayınları, 1998.

- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.
- Topaloğlu, Bekir – Yavuz, Yusuf Şevki – Çelebi, İlyas. *İslâm'da İnanç Esasları*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1998.
- Toprak, Süleyman. *Ölümden Sonraki Hayat (Kabir Hayatı)*. Konya: Nur Basımevi Yayınları, 1986.
- Türer, Osman. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*. İstanbul: Seha Neşriyat Yayınları, 1995.
- Türkel, Rifat. *Vehhâbilik ve Arka Planı (Başlangıçtan II. Suud Devletine Kadar)*. Doktora Tezi, İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi, 2013.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul:Kabalıcı Yayınları, 2012.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf'un Dili -1- (Mürşid-Mürîd-Yol)*. İstanbul: Mavi Yayınları, 2006.
- Vol, John Obert. *İslâm Süreklilik ve Değişim*. Trc. Cemil Aydın v.dğr. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1991.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Tevesül". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41: 6-8. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Yılmaz, H. Kâmil. *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2011.
- Yörükan, Yusuf Ziya. "Vehhâbilik". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1953): 51-67.
- Yüksel, Emrullah. "Kitab'üt-Tevhîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26: 119-120. Ankara: TDV Yayınları, 2002.